

यशवंत सवाधलाल पंड्या

गुजरात साहित्य भण्डार अमदावाद

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૫૬૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૫૨૧મું મેળાઈલાલ
૫૩૨૧

વિષય ૬ : ૨

પડદા પાછળ

યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા

પ્રકાશક યશવંત સવાહરાલ ખંડ્યા
નિકટોરિયા બાગ સામે અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૫૫૪

સર્વ સત્તા રવાની
૧૯૨૭ : ૧૯૮૩

મુદ્રક ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક
આદિત્ય મુદ્રણાલય અમદાવાદ

મારાં,

પત્રોના પણ પ્રકાર હોય છે. આપણા પત્રાલાપમાં એવા અનેક પત્રો આવ્યા-ગયા છે કે જેના રસાસ્વાદનનો હક ત્રીજા કોઇને નથી. અકસ્માતવશાત પણ એથી ઉલટું ન બને એ ખાતર તમે તો એના ચૂરેચૂરા ચીર્ષા પછીય, બાળીને એને ભસ્મીભૂત કરવાનું નથી ભૂલતાં. એ દેવ તમને મુખારક. હું સૌનું જીવથી જતન કરું છું: કારણ હરના એકાન્તમાં તમે જે જે લખ્યું હોય એનું એવું મોત મારું હૃદય સાંખી રાકે એમ નથી.

એથી હતરતા પ્રકારમાં એવા અંગત પત્રોને સમાવી રાકાય કે જે બધી વધીને વધારે જણ વાંચવા પામે તો તેમને પણ કશુંક જાણુવાજોગ જડી રહે. મારા-તમારા થોડા જરા ખાનગી કાગળોએ એમ ધણું જીવાન મિત્રોને આનંદ, આશ્ચર્ય, અદેખાઇ ને અધધધ કરાવ્યાં છે એ વિષે રૂબરૂ લાંબી વાત થઇ ગઇ છે.

અને એનાથીય અધમ પ્રકાર નથી એમ નથી. સાહિત્યમાં પત્રો પ્રગટ થવા લાગ્યા ત્યારથી પત્રલેખકોમાં કે લેખકપત્રોમાં એક જાતની કૂર કૃત્રિમતા ધર કરી બેઠી છે. અલ્પજીવી અમરતાના એવા અનેક શોખીનો જ્યારે પત્ર પાડવા બેઠક જમાવતા હશે ત્યારે એમને એક જ અનિવાર્ય ખ્યાલ આવતો હશે કે પોતાના મૃત્યુ પછી-એ અગાદિ પણ શું કામ નહિં?—એ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ લેખે પ્રસિદ્ધ થવાની જ છે. વળી જાણે કદાચ કોઈ એવો જાગે કે જે આ સુભાષિતસંગ્રહને અસલ હસ્તાક્ષરમાં છાપવા માગે: એટલે અક્ષર ચોખ્ખા ચીતરવા અને કાગળની એક બાજુજ બગાડવી. જીવનનું મહત્વ સાહિત્યથી વિશેષ છે અને સાહિત્ય કરતાં પત્ર જીવનની તદ્દન સમીપ છે એટલું ન સમજનાર આમ પોતાના હૃદયરંગને અકારણ સૂકવી મારે છે: અને પરીણામે અદ્ભુત પત્ર નહિં પણ અક્ષય લેખ લખી જવાય છે !

છતાં આત્યારે જે લખું છું તે છેલ્લી ઢળમાં આવે એમ છે.

વાર.

જીવન અનેરું છે. કોઈ નામનું બંધબેસતું વિશેષણ ન મુઝે એટલે એને અનેરું કહી પતાવતું એ ઉત્તમ ઉપાય છે. બાકી મને પોતાને જીવન શું ચીજ છે; એની કશી ગતાગમ નથી. જીવનની વ્યાખ્યાઓ ઢગલાબંધ વાંચી છે, ઘણીખરી મોંએ છે; કહો તો બે-ચાર તાજ ધડી દઢે: પણ આખર એમાં શબ્દરમત સિવાય કશું નથી હોતું.

કેટલાક અકસ્માત આવકારદાયક હોય છે. મિત્રને મળવા નીકળ્યો હોઈ ત્યાં તમે માર્ગમાં અથડાઈ પડો એ મારે એકથી વધુ વાર બન્યું છે, એવા જ કોઈ હિસાબે જીવનનો અર્થ ઉકેલવાની મથામણ-

માંથી મને છેક નાનું એવું-તમ રોખાં વિદ્વાનને તો નકામું લાગે તેવું-સત્ય જડ્યું જણાય છે. આપણે જે જીવન જીવવું હોય છે અને જે જીવન જીવવું પડે છે તે બેઠ, એકએકથી નૂદી જ નહિં પણ વિરોધી તત્વોથી ખદખદતી, નિરનિરાણી સ્થિતિ છે. એ વચ્ચે અવિરામ ધર્ષણ ચાલ્યા જ કરે છે અને પરીણામ તરિકે અકલ્પ્ય ભાસતી કેવળ કઠંગી જાંદગી અનુભવવા વારો આવે છે. પોતા સિવાય અન્ય કોઈને એની ખબર ન પડવા દેવા સૌ એટલેટલી કાળજી રાખે છે કે ક્યારેક પોતે પોતાને છેતરવા લાગે છે એનું પણ એને ભાન નથી રહેતું. વક્ષમાં મારીને ઝડપેલા એ છટકતૂટક પ્રસંગોમાં સળંગ સંબંધ જેવું બહુ ઓછું હોય છે. પાત્રોની વર્તણૂકનો બધો આધાર સ્થળ ને સમય ઉપર અવલંબે છે. એક સ્થળે એક સમયે ઉચ્ચારાતી કે અનુભવાતી ભાવના એ જ સ્થળે અન્ય સમયે અથવા તો એ જ સમયે અન્ય સ્થળે એથી અવળી દશા પામે એ છેક બનવાભોગ છે ! જે આ દરિદ્રાવસ્થા, તેને હું પડદા પાછળની ભવાઈ ગણું છું.

દૂંકમાં રૂઢિના કેટલાંક જાકી બંધનથી ધુંધવાતાં, જીવનના પવિત્ર પ્રકરણ જેવા લક્ષ્મી ઉખાનો પારો નક્કી ૯૮.૬ ° જોડી ૧૦૦ ° ની સરહદ ક્યારેનો વટાવી ગયો છે. હાલ ૧૦૧ ° થી ૧૦૩ ° વચ્ચે ચડહતર ચાલતી હશે. હજુ આંખમીંચામણાં લાંબાયે જશે તો, પરિસ્થિતિ ૧૦૫ ° પહોંચશે પણ નિરૂપાય ને પરવરા બની જોયા જ કરવાનું રહેશે: અને, આગાહી જેવું કંઈક કરવાની છૂટ આપો તો, આખર એવી અધોગતિ પણ આવે કે જ્યારે પારો આપોઆપ થર્મોમીટર તોડી નાંખે અને સાથોસાથ અનેક મંજલ ભાવનાઓનો કૂર વિનાશ પણ થાય ! — ન કરે નારાયણ.

તમારી એક ટીકા અત્યંત ઉપયોગી નીવડી છે. હા;

કેટલાંક મનુષ્યો આવેશમાં એમ માની પણ બેસે કે આ એમની જીવનકથા હશે. ખરી વાત છે. અસંતોષ આપણે ત્યાં એટલો સુલભ ને સર્વત્ર થઈ પડ્યો છે કે ગમે તે જણ પોતાને એકાદું પાત્ર ગણી લે તો એ સામે વાંધો ઉપાડવાનો તમને કે મને શો અધિકાર છે ? હું તો કહું છું કે એથી વિશેષ પંચાત પણ પડી શકે એમ છે. આપણામાનું જ કાઈ એવું માનવાની મૂખાંધ કરી, અંગત માહું લગાડવાનું ડહાપણ કરે તો શું કરવું ?—કાન આડી આંખનો અખતરો અજમાવવો. જગતમાં જે જોઈએ છીએ અને જાણીએ છીએ એથી ઓછું નહિ તો વધુ પડતું તો આમાં નથી જ એટલી ખાત્રિ તમારા તરફથી મને મળી છે એ મારે મન મોટી નિરાંતનો વિષય છે.

બહાલાં, સાહિત્ય સંબંધી મારા એક મુરખાનીની બ્યાખ્યા કહીશ તો તમે આખાં ને આખાં હેખતાઈ જશો—જો કે અનેકનો એવો અભિપ્રાય છે. એમને મતે સાહિત્ય એવું સુ-શિષ્ટ હોવું ઘટે કે જે પિતાપુત્ર, માદ્રીકરી, લાઇબ્રેરન ને બને તો સૌ સામઠાં ખુદ્દા ચોકમાં બેસીને સાંભળી શકે. આનો ઉદ્દત ઉત્તર એમ અપાય કે તો તો ગરડપુરાણ ને એકાદરામાહાત્મ્ય બસ છે. પણ એમ નહિં બાલી બગાડું. સાચું પૂછો તો મને તો આ પૃથ્વીવિશાળ દેખાતી ભાવના સ્વાર્થસંકુચિત લાગ્યા કરે છે. સંસ્કારીમાં સંસ્કારી માનવી સુધ્ધાં જ્યારે સઘળે શિષ્ટ નથી જ રહી શકતું ત્યારે એનું સઘળું સાહિત્ય પણ શિષ્ટ શું કામ રહે ?—કહેવાની મતલબ એ કે શિષ્ટ જીવન પણ શુભ અને અશુભ એવા બે વિભાગમાં વહેંચાએલું છે. પરંપરાગત મનોદશાને લીધે શુભ વિભાગમાં ઘણા એવા વિષયો ધુસી ગયા છે કે જે વસ્તુતઃ અશુભ છે. આપણો વિષય એવો ગણાય. એ રહ્યું થતાં

વેંત આઘાતકર લાગે તો ફિકર નહિં: કારણ કાલક્રમે એની જરૂરત સૌને સ્વીકારવી પડશે એ નિઃસંશય છે.-તમે શું માનો છો ?

ઉપરાંત પિતાપુત્ર, માદીકરી, ભાઇબહેન જેવી વરવહુની જોડ-અને જન્મને પ્રભુની માયા તરિકે સ્વીકારીએ તો માનવસર્જિત તો ખરી આ જ એક જોડલી છે-દુનિયામાં હોઇ શકે છે એ બૂઝ્યા જેવું નથી. એ બે બેઠલાં બંધ બારણે, પરસ્પરનું સાનિધ્ય સાધતાં પચાવી શકે એવું સંરસ સાહિત્ય પણ શું આણું આવશ્યક છે ?

પણ એક નવો કિમિયો હાથ લાગ્યો છે. ગંભીરતા બળવી, નફરૂટ થતાં તમને આવડતું હોય-અરે ! એ દિશામાં તો તમે બડાં પક્કાં ને આખાદ પરંગત છો-તો સહાનુભૂતિ સાથે પૂછે તેને સંભળાવાય એમ છે કે બાપુ, આવું સાહિત્ય ભાઇબહેન મર્યાદાપૂર્વક અવશ્ય વાંચી લે એમ છે. સાંભળતાં વેંત તો એ સ્થિતિચુસ્ત મસ્તક ડગડગ થશે. પછી તમારે સીધો સવાલ કરવાનો કે ભાઇ કોઈ બાબીનો વર છે અને બહેન કોઈ બનેલીની વહુ છે એટલું સનાતન સત્ય તમે સ્વીકારી શકો એમ છો ને ?

-આ આખું વલણ તમને હમ અભિમાનથી ભરપૂર લાગશે. એકદા સ્તુતિના બહાના નીચે તમે મને શીખામણ જેવું કહ્યું હતું કે મારા પત્રો મેઘધનુષ સમા સપ્તરંગી હોય છે: એમાં કોંઈનો રાતો, મીઠાસાનો લીલો, ગરીબીનો કાળો-આંખ આગળ આવે એટલા રંગોનું સંમિશ્રણ હોય છે ! ના નથી. અહંકારનો હું જેમાંથી બચ એને લોક મહાત્મા માને છે. આ અવતાર એવી સિદ્ધિ અર્થે સરજાયો નથી એ નમ્ર નિરાભિમાનથી ય આ મરતક મુક્ત નથી એટલું બાણતાં રહેજો.

હવે એક કથા માંડું. હરેક પુસ્તકના પ્રકાશન પાછળ કંઈનો કંઈ હેતુ લખાયો હોય છે. કોઈ અમરતા ચાહે છે, કોઈ સેવા કરી સતોખાય છે; કોઈ સ્વાર્થનું કામ કાઢી લે છે. આ નાટક પોતાની શી લાક્ષણિકતા સાથે છે; એ એના નશીબની ચારી છે. હુંકારના ટકા બાદ કરીને મારે એટલી ફોડ પાડવાની કે એ લખાયું ત્યારે મને ગમ્યું છે-પોતાને ન ગમતું લખનાર આત્માઓનું રહેઠાણ તો આસ્માનની પેઠે પાર હોય છે-ને વંચાયું ત્યારે તમને ગમ્યું છે એ જ એનું પરપરમ સાર્થક છે.

આ હું તમને અર્પણ ન કરત. પ્રચલિત રિવાજ મુજબ જોણે મારા માથે સૌથી વજનદાર ઉપકારના દગ ચડાવ્યા હોય એને ચરાણે અરુપ નૈવેદ્ય તરિકે મારે એ ધરવું જોઈએ. એવી પ્રેમક્ષણના ને ભક્તિભાવની એક મૂર્તિ હતી ને એક છે. હતી એની સ્મૃતિ, સદા આંસુ ઉભરાવે છે: છે એનું દર્શન, નિરંતર નયન નમાવે છે,

પછી એક પ્રશ્ન પૂછવા દો. ગમે તે, ગમે તેને, ગમે તેવું પુસ્તક અર્પી નાંખે એ જીવન નથી? મુંબાઈગરો જોળ મને માંદો પાડે ત્યાં સુધીનો ભાવે છે; સૂરતી જીવું તમે મરતાં પણ માગો એવાં છે: પણ એનો ઉપયોગ એથી વિશેષ નથી. પ્રભુના પ્રસાદમાં એ કેમ પીરસાય? એ રીતે હું તો માનવા માંડ્યો છું કે સાધારણ રીતે સહેજે મગજમારી ન કરવા જેવી લેખાતી, અર્પણની બાબત જેવી જોખમભરી સમસ્ત પુસ્તકમાં અન્ય એકે નથી. એક કોઈ પ્રતિભાવંત નામ સાથે આપણા પાંચર પદાર્થને જોડવાની ઉછૂંપલતા વાપરતાં આપણે એને આજ્ઞાદને બહાને કેટલો અન્યાય આપીએ છીએ; એ અગાઉથી વિચારીએ તો પાછળથી એમ કરીએ જ નહિં.

ને એટલે પેલાં પવિત્ર નામોને આ વિચિત્ર વસ્તુ સાથે મેં સંડોવ્યાં નથી.

ધારાં ! રૂડાં અજવાળિયાં ચાલે છે, રટિયાળી પૂનમ ખીલી છે, રૂપેરી ચાંદલો આભે ચડયો છે, આછી વાદળી આડી આવી છે. આવે ધન્ય ટાણે કલ્પનાની કો કાવ્યભૂતિ સમાં તમને તેમાં તરવરતાં ભાણું છું ત્યારે ભારે હૈયે બધું સાંભરે છે: આ નાટકને તમારી જટલું કોણ આજખે એમ છે? -તમે ન હોત નો એ હોત ક્યાંથી? -તમારું દ્યુકારવ્યું કોનાથી થશે? ...

આવાં અણગણ્યાં કારણોને લઈને રોડ, માન, શ્રદ્ધા, સ્મૃતિ, પ્રેમ, ભક્તિ, દર્દ, આંસુ ને સુશ્રૂષા સહિત આખર એમાં હોંશભર્યા હોયે આપ સરકારના નામાક્ષર નાંખ્યા છે તો કૃતાર્થ સેવકને માફ કરશો ને ?

ચાલો; મડમજી.

તમારો

હંસલ
જયલક્ષ્મી

સુભદ્ર
વનવેલી

पृष्ठ १

અંક ૧

ચિત્ર ૧

સ્થળ: રાયનખંડ

સમય: રાત, ફેબ્રુઆરી ૮, ૧૯૨૬

[હંસલ પલંગમાં પડ્યો પડ્યો કોઈ મોટું થોથું ઉથલાવી રહ્યો છે. ખાસે નાના ટેબલ પર ગુલામ ને મોગરો વેરાચલાં છે. ઉપર ઉડતી ચૂપસળીની આછી-ઘેરી લહરીઓથી આખું વાતાવરણ પવિત્ર પવિત્ર લાગે છે.]

હું (ઉભાં થઈ, થોથું પગાડી) શું થવા બેઠું છે ? (વોટી પર નજર દારી) આનું નામ લક્ષ્મ ? બે અપ્પોર અમ્મિ સમક્ષ સાથે તપ્યાં, ચાર ચકરણ સાથે ઘૂમ્યાં, ગીતોમાં નામ સાથે ગવાયાં, શ્લોકોમાં આશીર્વાદ સાથે પામ્યાં: ને અમે વરવહુ બની ગયાં ! બસ; પછી ક્યાં કશું બાકી રહ્યું ?

[હાથમાં પાણીના લોટા સહિત શરમાતે પગડે
જયલક્ષ્મી પ્રવેશે છે.]

હું (હોહ કચરી, મનમાં) વાહ; અધ્યું ખાઈ છે.

[થોડું ઉપાડી એક ખુરસીમાં ઢળે છે. ટેબલપર લોટા
ગોઠવી, જયલક્ષ્મી હળવેકથી ખાસણું વારે છે. ને પછી
હંસડની સામે આવી, નમેલી નજરે ઉભી રહે છે.]

હું (આખર) લક્ષ્મી, કહે જોડે: શું છે ?

જ (ગરીબ સ્વરે) કશું નથી.

હું કશું નથી તો અલિ આવી કેમ ?

જ બધાંએ ધકકેલી એટલે હું તો આવી.

[હસત વિચારનો એક ઘુંટડો હતરે છે.]

હું હં. તો-તો હીક જ ક્યું. આવ. ખેસ. આમ ઉભી રહીશ
તો તારો પાર ક્યાં આવશે ? પણ લક્ષ્મી....

જ (પાસેની ખુરસી ખેંચતી) પણ તમે સાચા નામે તે શું
બોલાવતા હશો ?

હું તે શું સાચું બોલવું એ પાપ હશે ? (જરા વાર રહી)
હું તને તારે નામે ન બોલાવી શકું ને તું મને ન
બોલાવી શકે તો તો આપણને જોણે પરણાવ્યાં એમણે
દુભાષિયા જેવું કંઈક પૂરું પાડવું જોઈતું હતું. વેદના
વખતમાં જેમ રાજા કે રાણીને કંચુકા તો પોતાનું
સંસારી સ્વજન જેવું લાગતું તેમ અત્યારનાં વર ને વહુ
માટે એવું નિર્ભય પ્રાણી મળી શકે તો એમના સંસારનું

અંક ૧, ચિત્ર ૧

ગાડું, જે પોતાની બેની મહેનતથી માંડ ખસતું હોય તે પાછળથી ત્રીજીની પારકી મદદનો ધક્કો મળતાં, ખાસ્સી રીતે જોસભેર ગડગડવા માંડે !

જ આટલું બધું મારા મનમાં નહોતું. મેં તો સાંભળ્યું હતું કે જો વર પોતાની વડુનું નામ લે...

હું તો ?

જ અને જો વડુ પોતાના વરનું નામ લે તો સામસામી આવરદા ધટે.

હું (તુચ્છકારથી હસી) ત્યારે તો મનમાં નામ લેવાની પણ બંધી કરવી જોઈએ! આપણા આપદાદાને જે સો-સો દિવાળી ખેંચી કાઢવામાં વાંધો નહોતો આવતો ને અત્યારે જે આપણા પોતાના આયુષ્યની દોરડી ઘસાઈ ઘસાઈને ટૂંકી થઈ છે તેનું ખરું કારણ કાં તો તે કશું એ હશે- કે હાલનાં જીવાનિયાં નંદકટ થઈને વરવડુનાં નામ લીધા કરે છે ને અસલનાં ઘરડેરાં તો સ્વપ્નામાં પણ એવા અપરાધથી આંધાં નાસતાં.

જ એમ પણ હું કહેતી નથી.

હું ત્યારે ?

જ ખાલી એમ કે એવું જો સગાં સાંભળશે તો નાત આખીમાં વગોવણી કરશે.

હું ખસ; એટલું જ ?

જ એ ઓછું છે ?

હું નહિતર વળા ?

[જયલક્ષ્મી મનથી મુંઝાય છે.]

હું (આરણા તરફ આંગળી ચીંધી) એમને તેં આગળમાં નથી. મારા માટે મરી શીટતાં હોય એવો એમનો દમામ છે: પણ પાછળ તો સ્વાર્થની શેતરંજના હાથીઘોડા ખેલાય છે !

જ એવું તે હતું હશે ? હવે તો તમારે જે કહો એ...

હું હા; મારી મા ને મારા આપુ-એ બન્નેની ગેરહાજરીમાં મારા શિરછત્ર બની જવાનો હક્ક એમને પ્રાપ્ત થયો છે. એથી તો આપણા હસ્તમેળાપની પળે એ બેઠેને સંભારીને, એમણે વ્યવહારનાં અઢી આંસુ માર્યાં હતાં. બિચારા શુકલજીને પણ ગળગળા થઈ જવું પડ્યું હતું ! એ દંભના દાવ હતા. ને-અને દુનિયાનું દંભ જેટલું નખખોદ કોણે વાળ્યું છે ?

[જયલક્ષ્મીને અનુત્તર રહેવું પડે છે.]

હું (સમ્રાટ) દુનિયામાં સામાન્ય બહુ થોડું રહ્યું છે: કારણ વિચિત્રતા વધી પડી છે. દરેક વસ્તુને દેખાય એવી માનવી એ જગડે જોખમ છે-ક્યારેક એમાં જીવનું જોખમ છે. માણસ એવાં થવાં લાગ્યાં છે કે જે હસતા હોઈ પાછળ ઝેરી કડવાશ છૂપાવી શકે છે, જેણે ઉત્તરમાં આંસુ પાછળ શરબતી દંડક જમાવી હોય છે.

[પળભર ગમગીન મૌન પથરાય છે.]

હું હવે કદાચ રહી બાકીનું સાંભળી લે. મારે પરણવું નહોતું.

જ (કપત્તીપરથી ઉઠ્યું જોઈ) અમે પણ એવું સાંભળ્યું હતું.
હું ને એ તદ્દન સાચું હતું. પછી એક કાવતરું રચાયું. મને
કહેવામાં આવ્યું કે (એક એક હપતે વિરામ લઈ)
આપણો સંબંધ તો મારા પિતાના વખતમાં ખાનગીમાં
થયેલો પણ ખરો, પછી એ અધાર્યા ચાલ્યા ગયા એટલે
સૌના મનની મનમાં રહી; હવે મારે તો એ પસંદગીને
સપ્રભાત સ્વીકારવી એજ ઉત્તમ માર્ગ : નહિતર સહમતની
આંતરડી દુભાય-ઉપદેશનાં આવાં અમૃત એમણે મારા
કાન્ને સોંધાં કરી નાંખ્યાં હતાં ! સવાર ને સાંજ, દિવસ
ને રાત એમણે મને ગુંગળાવ્યો. ને મોંમાં આંગળાં નાંખી
આખર જીભ પાસેથી હા કઢાવી ત્યારે હેઠા બેઠા !

[હંસલ એક નજરે જયલક્ષ્મીને ન્હાએ છે. જય-
લક્ષ્મી પાલવને છેડે પાંપણ લુછતી હોય છે.]

હું વળી તે પણ કમ રીતે ? તારો વેપાર કરીને !

[જયલક્ષ્મીના અંગે સહજ દુઃખ આવી જાય છે.]

હું ભડકીશ નહિ. કડવાં સત્યો મીઠાં મોંએ ગળી જવાં એ
આ જીંદગીની આવશ્યક કલા છે. તારે તો એ ટેવ
કેળવ્યા વિના આરો નથી.

જ (થથરતી જીભે) વા...ર.

હું આગળ સાંભળ. કંઈક ઉથલપાથલનો એ વેપાર છે. એથી
તો આજકાલનાં કેટલાંક લિખારીઓ ગર્ભશ્રીમંતાઇના
વાધા સજી ધૂમવા લાગ્યાં છે. એ એકેએક વાત જોટલાં

હિંસક ને વર જેટલાં હલકટ પશુ છે. લક્ષ્મી, આમાં હું કંઈયે સમજી ખરી ?

જ (ડરતી આંખે) મને ઝાઝી ખબર ન પડી.

હં (નિભાવી લઈ) ફિકર નહિ. (સંભારવાની મહેનત કરી) લક્ષ્મી અધરાતે હું જાગતો સૂતો હતો.

[જયલક્ષ્મીને આંધું હસવું આવે છે.]

હં (ડોકું હલાવી, રંગમાં આવી) હું જાગતો જ સૂતો હતો. પખવાડિયા પછી આપણી આવી રાત હોય ત્યારે આગલી એટલી રાતો તો એની કલ્પનાના ચણતરમાં જ વીતે ને ? ઉંઘ જેવી માગો ત્યારે મળે એવી ચીજ પણ આમ ક્યારેક દૂરસદ વિનાની થઈ જાય છે એટલું હું ત્યારે લખ્યો.

[જયલક્ષ્મી આનંદભરે સાંભળ્યે જાય છે.]

હં (શાન્ત ગંભીરાઈથી)—જાગતો સૂતો હતો. ત્યાં તારા પિતા ને મારા મુરખી મનાવીને મહાલતા કાકાશ્રી આવ્યા. કંઈક દૂર પાટલા નાંખીને વાતોએ ચડયા—મનમાં મલકાઈને કે એમની સિવાયનું જગત પ્રભુને ખોળે પોઢ્યું છે ! હજાર—એક, બે, પાંચ—છબે આવે એટલી રકમના આંકડા પવનલહરીની મુસવાટી મારફત, કાન પાસેથી સરી જતા હતા. પળભર ચક્રમક પણ ખરેલી. વાતનો સાર એટલો કે મારા બાપુએ ધીરેલી રકમમાંથી જો તારા પિતા માંડ અર્ધા પણ મારા મુરખીના ગળામાં ફેડે તો આખી પર ચોકડી ચીતરવાની એમની અગાઉની કબુલાત હતી.

જ એ કેમ બને ?

હું (હાથની નાની રમત કરી) તને વેચીને. એ નાણું તારા પિતાને ઉઠીનાં નહિં પણ તારા બદલામાં અપાયાં હતાં એવા સમાચાર એ મુરખીએ, એક આખલાની ગંભીરાઈથી, મને આખર આજની સવારે, તારી લાલચની લાંચ આપીને, સંભળાવી દીધા !

જ તમે નામકર જાઓ તો ?

હું મારા વાલી મૂવા છે ને ? (છાતીપર નિરાંતે હાથ ફેરવી) પણ એ હોદ્દો તો મહિનાદિનું ધરાક છે.

[જયલક્ષ્મી ચૂપ રહે છે]

હું એ તો નજીવી વાત. વળી ત્યારે તો હું તને પાળવાના ફરમાનથી બંધાઈ ચૂક્યો હતો. (સહેજ ખુંખારી)ને એમાંથી છટકવાની મારી દાનત હતી નહિં-છે નહિં. કારણ-માત્ર એ કારણ કે કંઈ નહિં તો તને જીવનભર પાળવામાં તો મને વાંધો આવે એમ નથી.

[કંઈક સાંભળવાની આશાએ હંસલ જયલક્ષ્મી સામું જુએ છે. જયલક્ષ્મી, કપાળપરથી પરસેવો લૂછી, જડ જેમ તાકી રહે છે.]

હું તારું પોષણ તો કરીશ જ. પ...ણ...

જ (તુરત) પણ ?

હું (વિચ્છરી) ખાસ કશું નહિં. તોય આ પુસ્તક ને આ પલંગ જેમ તું પણ મારી ખરીદેલી ઢીંગલી છું એટલું.

માત્ર તારે સંભારી રાખવું: કારણ મારાથી એ ભૂથું
ભૂલાય એમ નથી !

[જ્યલદમીને આંસુની ધાર ચાલે છે. ખભે હેતાળ
હાય મૂકી, હંસલ મૌન આશ્વાસન આપવા મથે છે.
આથી તો વાત વધીને ફરકાં લગી પહોંચે છે]

હું (છેડાઇ) આ તે શું કહેવાય ? તમે ઐરાંલોક વાતવાતમાં
આંસુનો આશરો શું લ્યો છો ? રડીને જીતવું એ તો
ખચ્યાંના ઢોંગ છે—સ્ત્રીને એ નથી શોભતા.

જ બીજું કશું...

હું તમારે જીલ જેવી જીલ છે. તારે જે કહેવાનું હોય તે
તું મને ખુશીથી કહી શકે છે. એમાં આંસુની વાત
ક્યાં આવી ?

[જ્યલદમી ચિચારમૂઠ ખને છે. ચુંદડીની ભાત
તપાસે છે. વળી હંસલને નીરખે છે. આખર જરા
હોઠ ફરકે છે—ભણે હમણાં બોલશે—પણ સખ્ત
સરખો નથી નીકળતો.]

હું કહે; કહી નાંખ.

જ (તૂટતા અવાજે) સાંભળવું ગમશે ખરું ? (શ્વાસ ખેંચ)
તમે કહ્યું એ બધું સાચું. પણ થયું એ ન થયું કેમ
થશે ? વળી એમાં મારો કેટલો વાંક ?

હું જરાકે નહિ.

જ તો પછી...

- હં (અટકાવી) એટલે તો તને નિભાવવાનું...
- જ તમે જે આમ ગોળગોળ બોલો છો એ તો મારાથી સમજાતું જ નથી. ગમ જ નથી પડતી.
- હં (હસવું લાવી) એટલું મને બોલતાં નથી આવડતું એમ માની લે.
- જ (હસવું ખાળી) તમે મને તદ્દન જાન વગરની સમજો છો ? હું જાણું છું કે તમે લેખક છો. લેખો લખો છો. ને કવિતા પણ કરો છો !
- હં (અંશાન લજવી) કાણે કહ્યું ?
- જ (સગૌરવ) બીજું તે કોઈ શું કહેતું હતું ? કદખાની આશાબહેને વાત કરી હતી.
- હં (ખડખડ હસી) મારી બહેન ખરી ને ? કદ બહેને ભાષના ભાવ વધારવામાં પાછી જીભ રોકી હશે ?-ને તે પણ ભાભી પાસે ? લક્ષ્મી, આશાએ કહ્યું ને તે માન્યું ?
- જ શું કામ ન માનું ? એમણે તો એક કવિતા વંચાવી પણ હતી. નીચે તમારું નામ હતું.
- [હંસલ હથેલીમાં મુઠ્ઠી પગડી, નાની લઘર મારે છે.]
- જ મને એ પુષ્કળ ગમી હતી. એવી કે મેં એને હૈયે કરી લીધી છે. કહો તો અબધડી....
- હં ખસ; બહુ થયું. જા; તું જીતી. પછી ?
- જ તો પછી છે. આશા જેવાં લલ્લાં બહેન મેં દીઠાં નથી. આજ માટે એમણે મને એટલું બધું શીખવ્યું હતું કે-

ને કે હું એમાંથી થણું બધું ભૂલી હઠશિ તોય-હજી
કેટલુંય યાદ છે.

હું (મનમાં) ફીક વિચિત્ર વાતો માંડી છે! (પ્રકાશ) વાર;
પછી ?

જ પણ એમનું એ શીખવ્યું ને માફ એ ભણ્યું ધૂળ લાગે છે.

હું એમ કેમ ?

જ કાં તો એ ધરતી અદ્ધરનું પીંજણ હશે.

હું એટલે ? હું લેખક, તો તું ફિલ્મક લાગે છે !

[જયલક્ષ્મી આમતેમ નજર નાંખે છે. પલંગપર
આંખો વળતાં લગીર કમકમાં અનુભવે છે. હંસલ
એ જોઈ નય છે.]

હું (લાડ કરી) કહે જોઈ; આશાએ તને શું શું શીખવ્યું
હતું ?

જ (હિંમત કરી) શુંનું શુંયે કહ્યું હતું !

હું એનાં કંઈ નામનિશાન હોતાં હશે કે નહિ ?

જ હા; છે. એક ચરણામૃત. એમ કે જે સ્ત્રી પોતાના
પુરુષના પગ ઘોઘ પીએ એને મહા પુણ્ય મળે છે. હું
આવી ત્યારની એને માટે ઝંખું છું.

[જયલક્ષ્મી હંસલના પગપર નજર નાંખે છે. હંસલ
ત્રાસ પામે છે. જયલક્ષ્મી, લોટો લઈ આવવા, હલી
થાય છે ત્યાં—]

હું પણ હું એને માટે ઝંખતો નથી. આ કાંઈ મન્દિર નથી,
હું એનો દેવ નથી; તું મારી પૂજારણ નથી.

જ (ખુરસીમાં પાછી પડી) આવી બધી વાતોને હું આથી જ
ધરતી અક્ષરની ગણાવતી હતી.

હું હા; (કડક થઇ) આવાં ધર્તીંગ તો જોટલાં ધરતીથી
અક્ષર વસશે એટલો ઓછો જુદા વસશે.

જ (કરગરી જઇ) તમે તપી ન જાઓ. મારે તો તમે
રાજી રહો એવું કરવું છે.

[હંસલ આશ્ચર્યની આંખ ઠારે છે.]

જ એ સાચું હશે ?—કે આજની રાતનો રસ સ્વર્ગીય હોય
છે ! આશાખહેને કાનમાં કહ્યું હતું કે કદિ ફરી ન આવે
એવી, જીવનના અંત લગી સુખે સંભાર્યા કરીએ એવી
તો એક ને એક જ આજની રાત છે !

હું ખરું લોકો એને હતીમૂનના મોટા નામથી ઓળખે છે.

જ એમાં હું શું સમજું ? તમારું અંગ્રેજી...

હું (નવાઇની નજરે) તે તું ક્યાં અગાળી છું ? કાકા
ગણાવતા હતા કે તું કુંડૂપાળું અંગ્રેજી પણ લાલીગાળી છું.

જ સાચું; એ તદ્દન ગપ્પું નથી. એમ તો એખીસીડીના
જીવ્યોસે અક્ષર મેં ઘુટયા છે. પણ એ હતીમૂન કોને
કહેવાય; એ તો તમે સમજાવો ત્યારે...

[હંસલ હાથથી બંધ થવા વિનંતિ કરે છે.]

જ એમાં તમે અકળાઇ શું ગયા ? એને આપણી ગુજરાતીમાં
કેમ બોલાવાય છે ?

[થાકી જવા જેવું થતાં હંસલથી હસી પડાય છે.]

હું જેના જેવા અનુભવ એવાં એમનાં ગાન. સંયોગનાં ભૂખ્યાં એને વસ્ત્રની રાત કહે : સૌન્દર્યનાં તસ્સ્યાં એને રૂપાળી રાત ગણે.

જ (વિચાર કરતી) તો તો બહેનની ફૂંક સાચી હશે.

હું (બેધડક) નથી. (આંખો મીંચી) જવલ્લે હોય છે. આપણા લમ્બનો અર્થ તે ઉકેલ્યો છે ?

જ (ડર ખાતી) ના. (ધીરેક રહી) તમે ન સમજાવો ?

હું આપણને એથી એક અજબ પરવાનો મળ્યો છે-વ્યલિચારનો. આશાએ જે કંઈ કહ્યું હોય તેનો કુલ સરવાળો આટલો. એકમેકને જોયાં ન હોય, ઓળખાણ તો કાઢવી ક્યાંથી; રનેહ શું એની સુઝ પણ ન હોય; તોય વરવહુની છાપ મળા એટલે મોટેરાં એમને અલગ ઓરડામાં પૂરી શકે! એ આખા ઓરડામાં બધી મળાને એક પથારી! પછી એમની વાસનાઓ જાગે, જાગે કે એના એ ગુલામ બને, ગુલામ બને કે ખસ થઈ રહ્યું! આને લમ કહેશે કે વ્યલિચાર?—લમ કોણ કહેશે?—ને વ્યલિચારને વળી વિવિધ વિધિની ખટપટ શી ?

જ (ખીતી, અચકાતી) જરાક બોલું ? એમ ન બને કે પહેલાં વર ને વહુ બન્ને પરણે—જેમ આપણે પરણ્યાં. પછી સામસામાં જૂએ ને ઓળખે—જેમ આપણે જોયાં ને ઓળખ્યાં. પછી ઓળખાણ બંધાઈ એટલે રનેહ તો જરૂર જામવાનો—જેમ આપણી વચ્ચે જામશે.

હું એ રસ્તો અવળો છે. પતંગ ને દોર: આમાં મરણ માગે તેને ચગાવી શકાય ?

[જયલક્ષ્મી કંપવાય છે. એટલી જીતથી હંસલ આનંદમાં આવે છે.]

હું ને સ્નેહ કંઈ ઓળખાણના પૂંછડે બાંધેલો નથી હોતો. બે વચ્ચે વર્ષોની પિછાન હોય પણ સ્નેહ ન હોય. આજકાલ કરતાં ગોપાલને આ ઘરમાં પચ્ચીશી પૂરી થઈ. તોય અમારે સ્નેહ જેવું કશું નથી.

જ તે ગોપાલ ને હું...(જરા થંભી) શું એક હારનાં...?

હું ના રે ના. ગોપાલ તો મારો ચાકર કહેવાય: તું તો બંદીજન જેમ મને સુપ્રત થઈ છું. ગોપાલનું દિલ ચાહે તો આજે અહિંથી ચાલ્યો જાય: તારે માટે એ અતિશય અઘરું છે.

જ (ખોખરા સાદે) છો રહ્યું. (ગળે ડૂમો ભરાઈ આવતાં, માંડ માંડ) પ્રભુ પાસે હું એટલું જ માગું છું. (હંસલના પગ પર પાલવ ઢાળી) તમે મને કહેશો તોય...

[જયલક્ષ્મી આંસુ ખાળતો, અટકી પડે છે. હંસલ પૂરો મુંઝાય છે.]

હું (મનમાં) હુંદગીમાં ફરી ન આવે એવી આજની રાત નીકળી ખરી! (શાન્ત ચિત્તથી) પ...ણ, પણ આ ગરીબ ગાયનો શું ગુન્હો? એનું લોહી પીધે, માંદ પીવાએલું લોહી કાંઈ ઓછું પાછું આવશે? (નિશ્ચય જેમ)

કંઈ નહિ; આજ તો એના ઉદ્ધાસને ફટકો ન વાગે એમ વર્તીશ. (પ્રકાશ) મારી લક્ષ્મી,...

જ (બેળાકળી) હંઅ.....

હું તું આમ પળપળમાં આંસુ ઢોળે એ મને ન ગમે. (ટેબલપરથી એક ગુલાબ લઇ, પાંદડીઓ ગણતો) જો; જીવન આવું ગુલાબી છે. (કાંટાખતલાવી) તોય ક્યારેક ડંખ પણ વાગે. હોય. જેને એની કોમળતા પામવી હોય એને એ ચટકા મંજુર હોવા જોઇએ. (પૂર્ણ નરમાશથી) એમ હારી ગયે કંઈ પરવડે ?

[જયલક્ષ્મી બધાં આંસુ લૂછી નાંખે છે. એના મોં પરની શોકછાયા ઘટતી જાય છે.]

હું (જયલક્ષ્મીના ખભે હાથ મૂકી) જો; આજની રાત તો આપણી એવી જશે કે જેની જગતમાં જોડી નહિં જડે. એ ખાતર તો એક ખૂણે અત્તર ઢોળી, મેં ખંડને મધમધાવી મૂક્યો છે !

[જયલક્ષ્મીના હોઠ મલકે છે.]

હું હં; ખરાખર. તું આમ હસ્યા કરે તો મને કેવી મજા આવે ?-ને પછી હું હસ્યા કરું એટલે તારા આનંદને અવધ ન રહે.-ને પછી તો બેઉ હસ્યાં જ કરીએ !

[હંસલ જયલક્ષ્મીનો ખરડો ધાખડે છે. સંકોચાતી જયલક્ષ્મીની આંખમાં અમૃત ઉલ્કરાય છે.]

હું (થોથામાંથી એક કાગળિયું કાઢી) તારી વાત સાવ સાચી હતી. કવિતા કરવાનો રોગ મને વળગ્યો છે ખરો. એનું આ પરીણામ છે.

[હંસલ કાગળિયું જયલક્ષ્મીને સોંપે છે.]

હું લક્ષ્મી, તારા પર તો એ રચાઈ છે! એ જે નવવધૂ તે તું જ-મારી જયલક્ષ્મી.

[જયલક્ષ્મી અંતરને ઉમળકે સાંભળે છે ને મનમાં વાંચવા લાગે છે.]

હું (કાગળિયા પર હાથ ઢાંકી, કંટાળા જેવું દેખાડી) સ્ત્રીઓ કવિતા વાંચે એ ન પાલવે એવો હિસાબ છે.

જ ત્યારે ?

હું (સરલતાથી) ગાય.

જ ગાતાં આવડે એ ગાય ને ?

હું સ્ત્રીને ગાતાં ન આવડે ? સંગીત તો મુન્દરીનું શસ્ત્ર છે. એ નહિ હોય તો પુરૂષ પરવશ શે થશે ?

[હંસલ ઝીણી આંખે નેઘ રહે છે.]

જ પણ કયા ઢાળમાં આ લેવાનું હશે...

હું જીલ ઉપાડ એટલે તુરત મેળ મળી રહેશે. ને ભૂલ થશે તો પણ મારી પાસે ને ?

જ પણ પડખેવાળાં જમી જશે તો...

હું એ તો નિરાંતિયા જીવ છે. બ્રહ્માએ જેટલી નવરાશથી એમને ઘડ્યા હશે એટલી નવરાશથી આ બ્રહ્મમાં એઓ

જીવ્યે જાય છે. તારા ગીતના બાર નથી કે એમની
ધાર નિદ્રાને અધવચ્ચથી જગાડે !

જ પણ...

હું (જરા તપી) પણ તોય જાગી જાય તો પછી લલે
જહનમમાં જાય.

[ખેડ સામસામું જોયાં કરે છે.]

હું હવે કશું પણપણ બાકી નથી રહ્યું ને?

જ (તીરછી આંખે) ના.

હું તો કહ્યું કરો. પતિનું પત્નીએ કહ્યું કરવું ઘટે એ શાસ્ત્રીય
સૂત્ર આશાએ આપને સંભળાવ્યું હતું કે કેમ ?

[જયલક્ષ્મી ઠીકઠીક થાય છે. કાગળિયાને ધારી
ધારીને જૂએ છે. ને છેવટ ગાય છે.]

જ માતાપિતાની છાંય મૂકી, પિયરને ભૂલી: સાહેલડી !

આંસુડાં ઉરનાં હોતી, સાસુપંથ ચાલી: સાહેલડી !

હું (તાળી પાડી) બસ, એજ ઢાળ. મેં તને ગાંવાનું કહ્યું
ને તેં કાલાં કાઢવા માંડ્યાં ત્યારની મને ખાત્રિ હતી કે
તને ગાતાં આવડે છે. આ ટેવ સર્વસામાન્ય છે. (અવાજ
ધીરો પાડી) હું એને કુટેવ કહું છું. (અસલ અવાજે)
તું અટકી કો ગઈ? કવિતા બે લીંટીથી તો લાંબી છે.

[જયલક્ષ્મી સાંભળી, સમજી મનમાં સમાવે છે.
ને ગીત લંબાવે છે.]

અંક ૧, ચિત્ર ૧

- જ હૈયાનું નાવ જાય ચાલ્યું, રહે નવ ઝાલ્યું: સાહેલડી !
 એવું વિધિનું શું ધાર્યું કે દુઃખ આ આવ્યું? સાહેલડી !
- હં મરકરીથી મુંઝાઈશ મા. (જયલક્ષ્મીને હાથ પોતાના હાથમાં લઇ) કેમ; તને કંઈ આવું થયું હતું ખરું ?
- જ ખરા...ખર આવું. એ તમે કેમ ગણ્યું ?
- હં તારા અંતરમાં ઉતરીને. (જયલક્ષ્મીના ગાલે ધીમી લપ-ડાક લગાવી) ગાંડી, એવું તો સૌને થાય. એ ક્યાંઈ જાણવા કે જોવા જવાનું ન હોય.

[જયલક્ષ્મી, ખાલપર હાથ ફેરવી લઇ, ગાવું લંબાવે છે.]

- જ બહેનીની મીઠી એ પ્રીતિ, સરિત સમ બહેતી: સાહેલડી !
 માની દીધેલી મધૂરી: નણદી એ અધૂરી: સાહેલડી !
 એલે કૂદે નિત બોલે, આનંદરંગ એલે: સાહેલડી !
 નાનકડો વીર મારો સોહે, દિયરજી શું તોલે ? સાહેલડી !
 મારા મુખે છેક સુખી, દુઃખે દુઃખ રોતી: સાહેલડી !
 માતાની માયા અનેરી, સામુજી અજાણી: સાહેલડી !
 સમી સાંજે પાઠ લેતા, મીઠાં વેણ કહેતા: સાહેલડી !
 જાણુતા બોલ રઢિયાળા, સસરાજી ન એવા: સાહેલડી !
 ઉરનાં ઉડાણુ ઉડા બેદી, વાતો કેંક પૂરી: સાહેલડી !
 એવી તું એક અલબેલી, પ્રીતમથીય પ્રેમી: સાહેલડી !

- હં (જયલક્ષ્મીના ખજાપર સામેથી હાથ મૂકી) હંઅ.

૫૩૬૧ પાછળ

પ્રીતમથી ય પ્રેમી એવી એકેય અલખેલી સાહેલડી તારે છે ખરી ?

જ (મોં બગાડી) કેવું પૂછો છો ? (ગંભીર થઈ) અને તમે બધું ખરું ક્યાં લખ્યું છે ? મારે બહેન હતી ક્યારે કે અત્યારે હોય ? મા હતી તે ક્યારની ચાલી ગઈ છે.

હું (જરા ગોટવાઈ) તું સમજી નહિં. આ કવિતા તારાપર રચાઈ નથી : તારા અંગે રચાઈ છે. તને એકને નહિં, પણ તારી જેવી બધીને થાય એવું લખ્યું હોય તો વધુ દીક નહિં ? (જયલક્ષ્મીના હાથને ચૂમી) આગળ ગા જેડું.

જ આવા તરંગ જાય-આવે, ન કે સમગ્રયે : સાહેલડી !
એવે સાસરઘર સામે, ને મન મુંઝાયે : સાહેલડી !
જો જો દિયરજી નાચે, ઉદાસે રાચે : સાહેલડી !
નણુદી કળશ હો ઉતારે, હેડે હરખાતે : સાહેલડી !

(કુતૂહલ અંગે આનંદ પામી) આવું મારે થયું હતું.
આશાબહેને હરખાતે હેડે કળશ ઉતાર્યો હતો. દસે દસ ટચાકા ફટચા પછી મને ઉંઝરામાં પગ પેસારવા દીધો હતો.
હું (હસી પડી) વાહ રે વાહ ! એથી આગાદ ખીજું શું ?
જે સ્ત્રી અખંડ સૌભાગ્યવતી હોય એનાં એવાં ઉજળાં નશીબ હોય, ખરું ?

[જયલક્ષ્મીના ગાલપર શરમના શેરડા પથસય છે.]

હું તારે એનો ઉત્તર ન આપવો હોય તો ગીત તો પૂરું કર.

- જ “આવો લાભીજી, આવો, કુશળ સૌ લાવો:” સાહેલડી !
 નણુદીનો ભાવ આ રસાળો, ખેની હેતપડઘો: સાહેલડી !
 “મારે કળે શું લાવ્યાં ? કહો: શું લાવ્યાં ?” સાહેલડી !
 દિયરજીનાં ઉધરાણાં: વીરાનાં શમણાં: સાહેલડી !
 “આવો ખેટા, તમે આવો ને આંગણુ ઉઠાજો:” સાહેલડી !
 સાસુજીનો વિસામો, માડીનો છાંયો: સાહેલડી !
 “ખેટા આશીષ આજ આપું, સૌભાગ્ય એક તારું:” સાહેલડી !
 સસરાજી ચર્ણુ શીષ નામું, શું બાપુવેણ પામું: સાહેલડી !
 મોડી જાઉં રસમેડીએ, એ વાટડી જૂએ: સાહેલડી !
- હં (ઉતાવળથી) ઉભી રહે, ઉભી રહે. રસમેડીનું તો જાણે
 સમજ્યાં. પણ એ એ કોણ હશે ?
- જ (હંસલના ખભે ધીરો ધક્કો મારી) તમે જાણો. માણસ
 પોતાને પણ ભૂલી શકતું હશે ?
- હં (હાથ જોડી) ભૂલ થઇ.
 [કશું જોયાકર્યા વિના જ્યલક્ષ્મી કાગળિયામાં
 નજર પડે છે.]
- જ મોડી જાઉં રસમેડીએ, એ વાટડી જૂએ: સાહેલડી !
 “ દેવી ! પધારો ” કહી ઝીલે, અધિક તુંથી સાચે: સાહેલડી !
- હં (ઉભાં થઇ, જ્યલક્ષ્મીને પુરસીમાં બીડીબચડી) - મારે
 એ સાચું પાડવું પડશે.
- જ (ઉભી થઈ, હંસલના પંજામાંથી છટકી, દૂર હડી)

પડદા પાછળ

આમ કરશે તો ગીત પૂરું કેમ થશે ? હવે તો બે જ લીટીનું ગીત બાકી છે.

હું (જરા ચિંતન પછી) ખુશીથી પૂરું કર. તું ક્યાં લગી આવી હતી ? (પડેલા ચહેરે) જાણે હું મને ભૂલી ગયો હોઉં એવું થોડુંક બની ગયું ! (મનમાં) આ કંઈ જેવી-તેવી જાળ છે ?

[જયલક્ષ્મી પલંગપર બેસે છે. હંસલ લગોલગ આવી હસો રહે છે.]

હું ગભરાયા વિના ગાજે. (છાતીપર આંગળી પજાડી) હું હંસલ છું.

જ “દેવી ! પધારો” કહી ઝીલે, અધિક તુંથી સાચે: સાહેલડી !

હું (પલંગપર બેસતાં) ને પછી ?

જ પછી કીધી વાત એવી, તારાથીય છાની: સાહેલડી ! સુણતાં નહિ સમજતી, અનુભવવિહોણી: સાહેલડી ! (આતુરતાપૂર્વક) હે; એવું શું હશે ?—જેને સમજવા અનુભવની ગરજ પડે !

હું (આંડું જોઈ, મનમાં) શિકાર થઈ ચૂક્યો ! (પ્રકાશ) તારે જાણીને શું કામ ?

જ અમરશું પણ જાણવું છે.

હું (જયલક્ષ્મીથી દૂર ખસી) કાલે કહું તો ? (મનમાં) કાલ ક્યાં કદિ પડવાની છે ?

જ કાલ કોણે દીડી છે ?

અંક ૧, ચિત્ર ૧

[જયલક્ષ્મીની ખૂબ પાસે આવી, હંસલ એને
આથમાં લે છે.]

હું તારે બાણવું જ છે ?

જ હા.

હું (ચશ્માં ઉતારતો) નહિં જ ચાલે ?

જ ના; ના.

હું તો...જો. ઓળખી લે.

[હંસલ જયલક્ષ્મીને એક ઓચિંતું ચુંબન લે છે.
જયલક્ષ્મીની માથાવટી લપસી જતાં એની જલેખી
ગાંઠની વેણીમાં હંસલ ખેચાર મોગરા પરીવે છે.
એની સીધી સાદી સેંથીમાંથી કંકુ ખરે છે. હંસલ
જયલક્ષ્મીના હૃદય પર પોતાનો જમણો હાથ
દાખે છે.]

હું આ ફફડાટ શો ?

[હંસલ જયલક્ષ્મીને પોતાથી વીંટી લે છે. હાથે,
હોઠે, ગાલે, કપાળે, અંખોડે ચુંબનોનો હાહાકાર
વર્તાવે છે. ટેબલ અડફેટે આવતાં લોટા ઢળે છે.
ત્યાં બીજાની બત્તી અધારી ઓલવાય છે. અંધ-
કારમાંથી બે સ્પષ્ટ અવાજ આવે છે-એક પતિ-
પત્નીના ઉન્મત્ત ચુંબનનો; બીજો સારા અગિયારના
શાન્ત ટકોરાનો.]

અંક ૧

ચિત્ર ૨

સ્થળ: રસ્તો

સમય: સવાર, ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૬

[ઉતાવળી ચાલે વનવેલી જતી હોય છે. સામેથી સાઈકલપર હંસલ આવે છે. વનવેલીને જોતાં ઉતરી પડે છે.]

વ કંઈ, બહુ દિવસે ?

હં જરા એમ ખરું. હમણાં કામમાં દટાએલો રહું છું.

વ (હંસલ સામેથી નજર ફેરવી) કામ વસ્તુ જ એવી છે !

હં (ન સાંભળ્યું કરી) શું કહ્યું ?

વ જવા દો વાત. તમે પરણી તો લીધું ને ?

હં પણ તમે તો ન આવ્યાં ને ?

વ તમને આવજો એટલું કહેવાની ફરસદ ન હોય તો અમારે આવવાની ક્યાંથી કાઢવી ?

હું કંકાત્રી નહોતી મળી ? મેં જાતે...

વ મળી હતી. (ઉચ્ચ જોતી) એમાં કંઈક એવું હતું ખરું કે રૂબરૂ ન મળાયું હોય તો એ નિર્જીવ પત્રિકાને સજીવ સમજી મારે અવશ્ય પધારવું.

હું તો...

વ એનો કશો અર્થ નથી. જેને તમે ના છૂટકે આમંત્રણ ખીડ્યાં હશે એમાં પણ એના એ અક્ષર હશે. તમારો ને મારો સ્નેહ, તમારું ને એ સર્વનું સગપણ: એ શું એક ગાડે જોડવા જેવાં તમને લાગ્યાં ?

[સાદકલની ટાકરીપર સ્થિર દ્રષ્ટિ રાખી, હંસલ સાંભળી રહે છે.]

વ પણ હું ન આવી એથી મંડપારોપણની શોભામાં શી ઓછી અભિવૃદ્ધિ થઈ ?

[હંસલ વનવેલી સામું જુએ છે. એને કંઈક કહેવું છે: પણ કહેવાનું નથી.]

વ હંસલ, ભાભીને તો તેડી આણી છે ને ?

[હંસલ ડોકું હલાવી હા બણે છે.]

વ ત્યારે પછી શું ? હવે તો મહિનાઓ લગી ન મળે તોય મારે માફી આપવાની રહેશે. (ગળે હાથ ફેરવી) એ પણ ઠીક છે. ભાભી પામતાં ભાઈ બહેનને ભૂલે તો એમાં કંઈ ખોટું નથી-હજીવાજોગ છે.

[હંસલના કપાળે કંટાળાની કરચલી પડે છે.]

પડકાર પાછળ

- વ એમ મોં બગાડશે એટલે મન ઢાંક્યું રહેશે ?
- હું (ગુસ્સો દાખી) કંઈ વધુ કહેવાનું રહી જાય છે ?
- વ એટલું કહો કે લાભીનાં દર્શન ક્યારે કરાવશો ?
- હું (અચ્છડ રહી) પછી...ખીજું કંઈ ?
- વ તમે એકનો તો ઉત્તર વાળો ? પછી પછીનાની વાત-ચિત કરીએ. (મલકી) હું કંઈ તમારી પરીક્ષા લેવા ઉભી છું કે એકસામટા સત્તર સવાલનો ઢગલો કરું ?- ને પછી તમે ફાવે એ અગિયારના વીણી વીણીને ઉત્તર વાળો !
- હું એમ જ ને વળી ? તમારે માફ સાંભળવું નથી: તમારે મને સંભળાવ્યા કરવું છે.
- વ (આશ્ચર્ય પામતી) પણ...
- હું હવે મને બધું બોલી લેવા દો. તમે બોલ્યે જતાં હતાં ત્યારે મેં બેહદ મૌન જાળવ્યું હતું.
- વ (સહેજ ગંભીર બની) મારી ના નથી.
- હું વનવેલી બહેન,...
- વ હંઅ.
- હું (નમ્ર સ્વરે) મેં પરણી લીધું નથી: મને પરણાવી લીધો છે.
[વનવેલી અડધુંક ડગલું પાછી પડે છે.]
- હું નિમંત્રણ ઉત્સવનાં હોય. માફ લમ્પ એ રસનો ઉત્સવ નહોતો, રૂઢિની લીલા હતી.
[વનવેલી બળજબરીથી એટલી પાસે આવે છે.]

હં એમાં તમને નહોતરીને શું કરું ? લગ્નનું આગલું અઠવાડિયું હું જીવતે મૂવા જેવો હતો. કપટ ને કંકાસ, ધાંધલ ને ધમપછાડા, આ ને તે: આખો ઇતિહાસ તમે જાણશો...

વ (કરડી આખે) તમે ધીરગંભીર વાતો શું આદરી ? આવું તો ઘડપણ માટે સંધરી રાખીએ તો સારું.

હં (ધૂનમાં) તમે માનશો ? મારી અંતરની ઇચ્છા હતી કે લગ્નમાં તમે ન હો તો ઉત્તમ. માટે જ કંકાત્રીમાં મેં શબ્દ સરખો નહોતો પાડ્યો.

વ (હંડા ઠપકા જેમ) એની વાત મૂકો. આજ આપણે અગમ્યતામાં સરી પડ્યા જેવું કેમ બકીએ છીએ ?

[બેઠે આડાં ફરી જાય છે. હંસલ અચાનક અ-
સાધારણ ગંભીરતા ધારણ કરે છે. જરા વારે વનવેલી
એ જીએ છે ને આશ્ચર્ય પામે છે. આખર—]

વ (સસ્મિત) હંસલભાઈ, લાભીરાણીને ક્યારે ખતલાવશો ?
હં (ચીડથી) એ તો કહ્યો કે તમે ક્યારે મારે દરબાર પધાર્યા ?-ને ક્યારે એમ ને એમ પાછાં સીધાવ્યાં ?

[વનવેલીનું સ્મિત હડી જાય છે.]

હં એમ ખોટું લગાડવું હોય તો મને કહી દો એટલે તમારાથી ડરીને હું વાતો કરું. એ આજનું નથી. હં જોતો આવ્યો છું—આપણી ઓળખાણ જામી તે સમી સાંજથી તે આજ અત્યાર લગી-કે તમે બહુ જલ્દીથી

પડદા પાછળ

માફું લગાડી શકો છો. (શાન્ત બની, છેક ધીરેથી)
મારી ભૂલ પણ હોય.

વ (તુરત અટકાવી) ભૂલ કેવી? આથી વધુ સાચું મેં
તમારા પાસેથી કદિ સાંભળ્યું નથી. ખરેખર, જે તે
બાબતમાં મને ખૂબ ખોટું લગાડવાની આદત છે. કુદરતે
મને એવી કરી છે.

[વનવેલીના મનની હંસલને સમજ નથી પડતી.]

હું (મનમાં) આ તે મજકરી કે શું?

વ હા. મા, બાપ, ભાઈ, ભાભી, બહેન : ગમે તેની સામે
હું ચડલડી શકું છું; ને પાછળથી ખોટું લગાડયા કરું
છું. તમે મને આખાદ ઓળખી લાગે છે. (તારીફની
મીઠી શ્રમે) મેં નહોતું જાણ્યું !

[હંસલ આમતેમ ફાંફાં મારે છે.]

વ ક્યારેક એમની સામે પણ એ વારો આવે છે.

[હંસલ વનવેલીપર નખશિખ નજર ફેરવી લે છે.]

વ હજી તો ઉતરાણ ઉપરની વાત. સવારના પહોરમાં અમે
અગાશીએ ચઢ્યાં ને એમનો પહેલો પતંગ જ કેાઈ ઉડ્ડુએ
હાથમાંથી ખસાસ કર્યો. પછી પારકી દાઝ એ મારાપર
ઢાળવા ગયા ! ને મેં શીરકી બરાબર ન આવવા દીધી
એમ કહી ફાંફાડા મર્યાં ! આપણે આસ્તેથી નાંચે ઉતરી,
પિથરને પંથે પળ્યાં !

[હંસલ જોઈ જ રહે છે.]

૧ આટલે લગી તમારી ફરીયાદ સામે મારે એક અક્ષર રજૂ કરવાનો નથી. પણ પછી...

[વનવેલી આપમેળે અટકે છે.]

હું પછી ? પૂરું પતાવો ને ?

૧ પછીના તમારા આરોપમાં એક અક્ષરનું સાચું રહેતું નથી. તમે કંઈ કહ્યું હોય ને મેં કદિ માફ માન્યું હોય એ વિચાર આખો ભૂલભરેલો છે. ગુસ્સે ગમે ત્યાં ન થઈ શકાય એ હું સારી પેઠે જાણું છું. માની સામે ન થઈ હોય એવી દીકરી તો જન્મી નથી, બાપ પાસે ફક્તાતી કરે છે એનું સાદું કારણ તો હું એમને લાડકી છું, ભાઈ ગુસ્સે થયા કરે છે એટલે સામેથી હું એવી રહું છું, ભાભીને પીડવી એ તો સૌ નણદીનો જન્મલક્ષ છે, બહેનનું તો જાણે સમન્યાં, અને એમને તો મારી કેટકેટલી તરશ છે ! એ તરશ જલ્દી છીપે નહિ એટલો મારો મુદ્દો છે. હંસલભાઈ, આવાં આવાં બહાનાં છે એટલે મારા નાચ નાચ્યા કરે છે. તમારી પાસ વળી એવા ખેલ ખેલતા હશે ?

હું (શાન્ત ચહેરે) મને લાગે છે કે ખેલાય છે.

(અધીરી બની) જૂઠું-કેવળ જૂઠાણું. ત્યાં સુધી કે જ્યારે તમે, ગમે તેને રીસ ચડે એવું મને કહી નાંખ્યું ત્યારે પણ, સધળું સંપૂર્ણ સંયમથી મેં સાંભળી લીધું હશે. તમારું સહું છે એટલું મેં કોઈનું નથી સહું.

હું (કડકાઈથી) સાચી વાત ?

વ એના પૂરાવા ખાતર ક્યાં આધે જવું પડે એમ છે ?
આજનો જ અનુભવ લ્યો. તમારું આટલું કોણ સાંભળી
રહેતું હતું ?

[ઉત્તર વાળવાને બદલે હંસલ સાંકળના પેડલ પર
પગ મૂકી, ત્યાં જોયા કરે છે.]

વ (આસ્તેથી) એનાંયે કરણો હશે.

[હંસલ એમ ને એમ રહે છે.]

વ (ઉચ્ચ અવાજે) ત્યારે તમેય ક્યાં ઉતરો એવા છો ?
વિના કારણ ખોટું લગાડતાં તમને વાર ક્યાં લાગી ?—
મારાતમારામાં ફેર ફક્ત એટલો કે તમારી સામે ખોટું
લગાડવાની કલ્પના સરખી આવતાં હું આખી ધૂણ ઉઠું
ને તમે તો મારી સામે એનો રોકડો અનુભવ કરી રહ્યા
છો તોય તમારી પાંપણ સરખી ફરકતી નથી !

હું આ તો મારે કહેવાનું તમે કહી લેતાં હો એવું થાય
છે. તમે લક્ષ્મીને મળવાની વાતો પૂછ્યા કરો છો. પણ
સુભદ્રને મળવાની મારી માગણીને તમે કેટકેટલી વાર
ઉગાવી એ કંઈ ઓછું જ સાંભરે છે ?...અરે ! સુભદ્ર નામ
જાણું છું એ પણ ચન્દાની મહેરબાનીથી.

વ (આંગળી કરી, મનમાં) એ તો નફરત મૂર્તિ છે !

હું એ સાચું છે. માણસ પોતાના પગ તળેના પ્રવાહને પહેલો

અંક ૧, ચિત્ર ૨

પારખે તો પારકી પંચાતમાં એને બહુ ઓછું પડવાનું રહે.

[વનવેલી સહજ પગ પછાડે છે. ને પછી દૂર દૂર કંઈ શોધતી હોય એમ સગવળ આડી ફરી જાય છે.]

હું પણ આજ આપણ સડેલાં ચીંથરાં કેમ સાંધ્યા કરતાં હમથું ? આપણી આજની આખી વાતચિત છેક સુકા, ને નકામી, ને નમાલી...

વ (આંચકો ખાઈ) ભાઈ હંસલ,...

[વનવેલી વાક્ય ગળી જાય છે. એની આંખોમાંથી ગર્વ ઢી ડી ગયો હોય છે. જાણે કરીક બીકથી ગભરાતી હોય તેમ એ ફીફી પડે છે.]

વ હંસલ, હવે કઈ કેર ઉપડશે ? ક્યાં જતા હતા ?

હું ખાસ કશે નહિ. તોય સીધો જમરા. જરા વાર કોઈ દોસ્તને ત્યાં...

વ તો હું ક્યાં તમારી દુસ્મન છું ? પાછા જ વળો ને ? એમ ઉતાવળ હોય તો મંદિર લગી આવી, ફાવે તો પાછા ફરી જજો. આપણે ક્યાં એ આજનું છે ?

[વનવેલી આગળ ડગલાં ઉપાડે છે.]

હું (સામકલ ફેરવતો) ત્યારે અહિં શું ખાટાં હતાં ?

[ખત્રે એક હારમાં ચાલતાં હોય છે. આડી સામકલ છતાં એઓ અને તેટલું પાસે રહી ચાલે છે.]

વ (જલ્દી પગ ઉપાડતી) તમે એ જાણો છો ને કે જે પુરુષનું લાંબુ આયુષ્ય હોય, એ સંભારતાં વેત આવી ચડે છે ?

પડદા પાછળ

હું (વિચાર્યા વિના) તમને ખબર.

વ ખબર શું ? ખાત્રિ.

[વનવેલી ને હંસલ અંદર ચાલ્યાં જાય છે.

નિર્જન રસ્તાપર શાન્તિ સ્થપાય છે.

વખત વીતતાં સુભદ્ર દાખલ થાય છે.]

મુ (નિશ્વાસ નાંખી) નોકરી ! (અભિમાન સાથે) શું હું
કશી નોકરી માટે લાયક નથી ? કેમ બને ? (દીવાં પડી)
આવી રખડપટ્ટી ક્યાં લગી હશે ? (બે ડગલાં ધપી)
સર્ટીફિકેટ કેટલાં સુંદર છે !

[સુભદ્ર સર્ટીફિકેટ કાઢવા ખીસ્સામાં હાથ નાંખે
છે. બધાં ખીસ્સાં ખાલી જણાતાં એના હોથકોશ
હડી જાય છે.]

મુ (અચ્ચ ચિત્તે) કમળખતી. કપડામાં ઠંડેરો કર્યો ત્યાં કાગળ
બુલ્લો ! આવા અપશુકન પડી સિદ્ધિની આશા કેવી ?
[સુભદ્ર ભારે પગએ પાછો ફરે છે.]

*

સ્થળ: એ રસ્તાનો બીજો ભાગ

સમય: ચાલુ

[હાથમાં છાપના થોકડા સાથે બૂમો પાડતો એક
ફેરિયો આમતેમ ધૂમે છે.]

ફે નોકરીથી કંટાળી યુવાને કરેલો આપઘાત ! એક આતો.
[વનવેલી ને હંસલ આવે છે ને સાંભળે છે.]

- હું જૂઓ ને; નોકરી કેવી ખુરી ચીજ છે ?
 વ તો ય અહમુત છે. અખજોની એ અન્નપૂર્ણા છે.
 ફે (મોટેથી) એક આનો—ચાર પૈસા—એક આનો.
 હું છોકરા !

[છોકરો છાપું આપે છે. હંસલ પૈસા ચૂકવે છે
 એટલે એ તુરત ત્યાંથી દોડી જાય છે. હંસલ છાપા
 પર નજર ફેરવવા માંડે છે.]

- વ (કંટાળાની આંખે) કૃપા કરી કકળાટ શરૂ ન કરશો.
 કોઈક બેવકુફની એ જીવલેણ રામકહાણી હશે. એનું
 આપણે શું ? (મધુર મીટ માંડી) મળ મળે એવાં
 ગપ્પાં માંડ હાથ લાગ્યાં છે !

[મુગે મોં, હંસલ છાપું વાળી લે છે.]

- વ લાઈ, લગ્ન ગયું, લાભી આવી; હવે મળાશે તો ખરું ને ?
 હું (વિનતિમય આવેશથી) આટલી કથા પછી પણ ચૂંછવાનું
 રહ્યું ? (ડોકું હલાવી, કંઈ વિચારી) તમે જાણો છો કે
 શા કારણસર હું તમારે ત્યાં આવવાની ના દીવ્યા કરું છું ?
 વ (નીચું જોઈ, હસી) જાણું છું. ચન્દાએ મને કહ્યું. મારે
 ત્યાં તમે ઘડી પહેલાં.....
 હું (અજાણ આશ્ચર્યથી) ચન્દા જાદુગરી લાગે છે ! રસ્તામાં
 એને દીડી હતી. પણ એવું નહોતું ધાર્યું કે હું તમારે
 ત્યાં જ જાઉં છું એવું કહી લેશે—અરે ! કહી તો લેશે
 પણ તમારે સાસરે આવી સમાચાર સંભળાવી જશે.

વ (સામાન્ય સંતોષથી) એમાં નવાઈ પામવા જેવું મને કશું જડતું નથી. હું એટલે ઉભી હતી. મને જોઈ, એટલે એણે વાત કરી.

હું ત્યારે મારાથી તમને મળાશે કે કેમ; ને મળીશ તો ક્યારે મળીશ; ને નહિં મળું તો કેમ નહિં મળું; વગેરે મેળ વગરના પ્રશ્નોથી શું કામ મુંઝવી મારો છો ?

વ મારે તમારી જીભેથી સાંભળવું હતું કે તમે મારે ત્યાં જઈ આવ્યા હતા. તમે જે ઢાંક્યાં કરતા હતા એ સામે મારે વિરોધ હતો. મારાથી પણ તમને કંઈક છૂપાવવાનું સુજે છે એ હકિકત મારા માટે અસહ્ય હતી.

[હંસલ ઉડા આશ્ચર્યમાં રૂબે છે.]

વ ચન્દાની વાતમાં આશ્ચર્ય નહોતું. આકી અચંબો પામવો હોય તો મારો ઇતિહાસ જાણવાજોગ છે. જેવી એ ખબર પડી કે હું ચાલી નીકળી ! (હાથને હવામાં ઉછાળી) શા માટે ? (હસતાં) એવી નહોતી ખબર કે આપ સાહેબ તો ઉભે પગે ખેસવા આવ્યા હતા !

હું એવું કશું નહિં. જાણ્યું કે તમે સાસરિયે સીધાવ્યાં છો એટલે આ રસ્તે સાધકલ લીધી. હું તમને મળવા ગયો હતો. આકી પારકાંની કેને પાછની પણ પડી હોય છે ?

[બનવેલીમાં સહજ અહંકાર છલકાય છે. હંસલ છાતીપર હાથ ફેરવે છે.]

વ હંસલ, હવે ક્યારે મળશો ?

હું હમણાં માફ કરશો.

વ કેમ વળી ?

હું પેસાની કડાફ્ટમાં પડ્યો છું. એક વાર હું भारी મૂડીનો માલિક થાઉં પછી જોઈ લો. (સાઈકલનો ગવર્નર આમ તેમ હલાવી) મોટર વિના ફરાવાનું નથી.

[વનવેલી, નીચું જોઈ, હસતી હોય છે.]

હું પણ તમે મારે ત્યાં આવો તો ? એક તો મને મળાશે બીજું કંખો છો એનાં દર્શન થશે.

વ (નિરૂપાય હોય એમ) જુઓ ને; સવારસાંજ તહિથી અહિં ને અહિંથી તહિં જવાઆવવામાં જાય. (જરા થંભી) છૂટકો છે ? વળી એમાં નવરાશ મળે તો રમાત્ર ગુંથ્યા કંઈ છું. હમણાં એનો રંગ લાગ્યો છે.

હું એનો ફડચો આવી શકે એમ છે. સવાર ને સાંજ ઉપરાંત અપોર જેવો પણ એક સમય દિવસમાં આવે છે. (વનવેલી ને હસતી જોઈ, ઉદ્ધાસમાં આવી) વળી અહિં ને તહિં એવી ફૂદડી ફરીને શું કામ હતું ? હંડકથી એક કામે ફરીએ તો ગેરજાલ શું ? (મનાવતો હોય એમ) અને રમાત્ર તો પૂરો થાય ત્યારે ન કરીએ ? ક્યાં દરજીની દુકાન માંડી છે કે...

વ લગભગ એવું. બને તેટલી ઉતાવળે એ પૂરો કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. કારણુ હું એ મારા માટે નથી ગુંથતી.

(જરા બીજી બાજુ જોઈ) હમણું મારા એક સ્નેહીતાં લામ ગયાં. એમને એની બેટ ધરવાની મારામાં તનમનાટી વ્યાપી છે. હંસણ, એ તમે માનો છો ?-કે સ્નેહ જેમ ઠેરઠેરથી વેચાતો ન સાંપડે તેમ સ્નેહનું સ્મરણ પણ એક એવા અસાધારણ ખૂણેથી જન્મ્યું હોવું જોઈએ કે જેની ભીતરમાં ઉલાસ હોય, ઉન્માદ હોય, ઉકળાટ હોય, જે હોઈ શકે તે હોય. એ જોનાર જોઈ ન શકે, જાણનાર જાણી શકે.

હું (લેશ પણ પીગળ્યા વિના) એ કલ્પનામાં કવિના છે. અનુભવ અદ્ભૂત નીવડે.

વ (માથું નમાવી) ને...નીવડશે.

[મન્દિરની ઘંટા સાક્ષી પૂરે છે.]

વ ને...બાકી બીજું તો તમે કહ્યું એમ થશે. હરીને એક ઠેકાણે રહેવાનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે.

હું (રાજ થઈ) એમ કે ?

વ પણ એ પિયર નહિ: સાસરિયે! (આંખ કરગાવી) મારા પ્રભુ વસે છે ત્યાં! પૂરા પાંચેક મહિના ખેંચી કાઢવાના છે. પછી તો આમ અકસ્માત મળવું પણ દુર્લભ થશે.

[હંસણના મોંપર અણગમતની રેખાઓ તરવરે છે.]

વ (હિંમત લાવી) ફીક ત્યારે. હવે હું પહોંચી જાઉં. આટલી ચોખ્ખવટ પછી આવું ન હોય.

[વગવેલી એકલી આમળ ઉપડે છે.]

૫ (પાછું જોઈ દૃઢ રહી) આવજો.

[વનવેલી જાય છે. એ દિશા તરફ હંસલ મીટ
માંડે છે. પછી જલદીથી સાયકલ પાછી વાળી, ચડી
એસી. રવાના થાય છે. જતાં જતાં પાછળ એક
નિર્થક દ્રષ્ટિ નાંખ્યા વિના નથી રહેતો.]

અંક ૧

ચિત્ર ૩

સ્થળ: ઓરડો

સમય: બપોર, ફેબ્રુઆરી ૨૮, ૧૯૨૬

[પગપર પગ પાથરી, રૂમાલ ગુંથતી વનવેલી
જુરસીમાં પડી છે.]

વ (પોતા સામે રૂમાલને ધરી) અસ; અત્તી પહેલાં પૂરો
થવો જોઈએ. (રૂમાલને ખોળામાં મૂકી, બીંતપર નજર
ચોંટાડી) આમાં તો મેં તો માફ હૈયું નીચોવ્યું છે.
એનાં મૂલ કોણુ આપશે ? (રૂમાલમાંના હંસને ધારી
ધારીને જોઈ) એકને એ આવડશે. (આળુઆળુ નજર
નાંખી, જરા ઉચ્ચ સ્વરે) હંસત્ર, હંસત્ર, તારા માટે
હું શું નહિ કરું ?

અંક ૧, ચિત્ર ૩

[ચૂપ થાય છે. ને રૂમાલ ગુંથવામાં પ્રવેશાય છે. કંઈ કંઈ લાગણીઓનાં પ્રતિબિંબ ઓના વદનપર પડે છે ને અદૃશ્ય થાય છે.

ઉમળકા આવતાં ખુરસીપરથી ઉઠે છે. અધૂરો રૂમાલ ખુરસીપર ગોઠવે છે. મનના તરંગોને મનમાં સમાવી, એને જોયાં કરે છે

સુભદ્ર આવે છે. બુટનો અવાજ આવતાં પાછું જોતાં, વનવેલી ને સુભદ્રની નજર એક થાય છે. સુભદ્રને નિરાશ નીરખતાં વનવેલી ઠીલી પડે છે.]

સુ (નિશ્ચયાત્મક ગુસ્સાથી) હવે હરામ છે.

વ પણ શું ?

સુ આ રોજની મહોંકાણુ. સૂરજ ઉગે ત્યારથી તે આથમે ત્યાં લગી શું ધક્કા જ ખાધા કરવા ? જ્યાં જવું ત્યાં હાથન થવું ! શું એને માટે આ જન્મારો છે ?

વ એમ હિંમત હારી જશો ? હજુ એ દિ આગમજ તમે આશા ને ઉત્સાહની વાત કરતા હતા.

સુ એ આશા ને ઉત્સાહ મરી ખૂટ્યાં છે. ધીરજ ક્યાં લગી રહે ?

વ જીવન પર્યંત. જેનામાં ધીરપનું જગ છે એ કોઈ કાળે નિરાધાર નથી. જેણે જીવન આપ્યું એ શું જીવવાનું નહિ આપે ?

સુ (નિર્બળ હાસ્ય પછી) શું મુંદર શબ્દો !

વ શબ્દો જ મુંદર ?

પડદા પાછળ

મુ એમ જ. અનુભવે જેમાંથી કરીશો અર્થ ન નીકળે એ મૃગ-
જળ પાછળ...

વ એમ એકાદ બે અખતરામાં સફળતા ન વરી એટલે શું હાથ
ખંખેરી નાંખવા ?

મુ ત્યારે ? ખીજું થાય એમ શું છે ?

વ વધુ ને વધુ પ્રયોગો. પહેલે ઘડકે જો ધારી વસ્તુ મળી
રહેતી હોત તો એની કિંમત ને આપણી કદર આંકવી
આપણને ભારે પડત.

મુ (કંટાળા ભર્યા લાવભાવે) મારું મૂલ્ય મેં આજે જ ઓળ-
ખ્યું છે-ઓળખીને જ ચાલ્યો આવું છું !

[વનવેલીના મોંપર આશ્ચર્યની છાયા છવાય છે.]

મુ એક સાહેબનાં પગલાં સુંઘતો સુંઘતો હું એમને બંગલે
ગયો હતો. કલાકેક તપ્પે ત્યારે માંડ મુખદર્શન થયું.
ત્યારે મેં જાણ્યું કે એ સાહેબ તો પ્રભુથી ચે પેસાદાર ને
હું સેવક તો ભક્તથી ચે ભિખારી હતો !

[વનવેલી મોં ઢાંકી દે છે.]

મુ ને એ તપશ્ચર્યાની કળપ્રાપ્તિ શી ? ખોળામાં ગેલતા દૂત-
રાને પંપાળતા ન્યારે ખુશમિજનથી એમણે સંભળાવ્યું કે
મારે લાયક કરી નોકરી નથી ત્યારે...

વ (મોં ઉઘું કરી અભિમાનની આંખે) ત્યારે જો હું હાજર
હોત તો મને એમ થાત કે એ કોઈની નોકરી પામવા
સરળયો નથી; એનો જન્મ તો થોડાંક પશુની ચાકરી સારે છે !

સુ (હસી) વાહ! ક્યારેક જાહેર વ્યાખ્યાનમાં આવું ધધધારી માર્યું હોય તો તાળીઓનો ગડગડાટ વરસે !

[વનવેલીને શરમાવા જેવું થાય છે.]

સુ (વનવેલીને ખભે એક હાથ મૂકી, ખીન્ને હાથે ખરડો પંપાળી) વ્હાડી વનવેલી, અહિં રહેવા માંગ્યા પછી તું મીટ્ટી મીટ્ટી થઈ ગઈ છું. તારી ખટાશ, કોણ જાણે, ક્યારે ને ક્યાં ઉપડી ગઈ છે !

[સુભદ્ર વનવેલીના ગાલપરથી વાળની લટ સમી કરવા ચાન કરે છે. લાગ લાગ વનવેલી સુભદ્રની હથેલીમાં પેતાનું મોં દાખી દે છે.]

સુ (વનવેલીના મોંને પરાણે ઉંચકી, ચુંબન સમી લગ્નપડ લગાવી) મારી દેવી, દસે દિશાથી જ્યારે મારાપર વિકાળ ત્રાડોની ગર્જના વરસી રહી છે ત્યારે તારી શાન્ત ગોદની હુંક એ જ માફ પરમ આશ્વાસન છે—એ અંગે જ જીવવામાં કંઈકે લોભ લાગે છે. આવે ટાણે તું ન હોત તો હું કંઈનું કંઈ કરી બેસત. (દીન બની) હવે તો તું કહીશ એ જ માર્ગે જઈશ. તારા વિના માફ છે કોણ ?

[વનવેલીને કશુંક સાંભરે છે ને કચવાય છે.]

સુ (ગળગળો થઈ) હા; તું કહે એ મારે કબુલ છે.

વ (ભમ્ભર ચડાવી, મનમાં) આનું નામ અપદશા ! મને માલિકી સોંપે એવા પરવશ પતિ કરતાં તો પાંચ પાંચને પાંચ આંગળીપર નચાવનાર પરપુરૂષને હું વધુ વખાણું !

પડઢા પાછળ

(શાન્તિ પામી, પ્રકાશ) શું સાચું જ હું કહું એમ તમે કરશો ?

મુ એથી એક અક્ષર વધુ નહિ.

વ તો શોડુંક કડવુંતીખું સાંભળવું પડે તો...

મુ તો તે પણ સંતોષથી સાંભળીશ. (કાલી નજરે) પણ કડવું કેતીખું સંભળાવે એવી અત્યારે તો તું રહી પણ નથી !

[સુભદ્ર ધડીવાર નીચું જોઈ રહે છે. આખર હળવે હળવે માથું ઉંચું લાવી વનવેલીને નીરખ્યા કરે છે. આવું બધું નજરે નીહાળતાં વનવેલીના મનમાં અનેક વિચારોની આબજ થાય છે.]

મુ અને (આસ્તે આસ્તે) જેમ તું કહે તેમ હું વર્તું તેમ હું કહું એમ તું વર્તે તો આપણો અસંતોષ ઓછો થાય, મન મોકળાં થાય, વહેમ વહ્યા જાય.

વ (મરડાઈ) કેવું ન પૂછવાનું પૂછો છો ? (નીચલો હોઠ કચરી) ધર્મના આધારે પણ તમારું કહ્યું માથે ચડાવવા આ દેહ છે. (સમજાવતી હોય તેમ) એમાં એનું સાર્થક છે.

[સુભદ્ર અંશુકો કરડે છે.]

વ (અતિશય ચોખવટથી) બાકી...અસંતોષ તમારામાં હોય તો ભલે. મન માંડે સદા મોકળું છે. આ જીવમાં વહેમ કદિ જન્મ્યો નથી.

[સુભદ્રને મુંઝવણ ધટે છે.]

વ (મનમાં) કેવા સાથે જીંદગીની લેવડદેવડના હિસાબ મંડાયા

અંક ૧, ચિત્ર ૩

છે ? (હવામાં આંગળાં ઉડાડી) રમાડું એમ રમે !-ને રડાવું એમ રડે !

[વનવેલી સુભદ્રને દયાભરી નજરે જૂએ છે.]

સુ (નિર્દોષ જેમ) મેં કહ્યું કંઈ ને તું સમજી કંઈ ! હું બોલું ત્યારે તારે અક્ષર કરતાં અર્થને ખાસ વળગી રહેવું એટલી મારી તને કાયમની સલાહ છે. એથી અનર્થ અટકશે ને અર્થ સરશે.

[વનવેલી ચીડાયા છતાં ચૂપ રહે છે. છેવટ લગીર હસે પણ છે.]

સુ (નમ્ર વદને) મારી શીખામણ તને હસી કાઢવા જેવી લાગી ? (જરા કડક બની) પારકી કંડણુતામાંથી પોતા કાજે હાથ વીણવું એ કૂરતાની જે પરિસીમા છે. મૃત્યુ માટે તરફડિયાં મારતાં શિકારને જોતાં વેંત કત્તેહથી કૂલાનાર શિકારીમાં કાં તો દૈવત રહ્યું છે, નહિતર પશુતા હશે; બાકી મનુષ્યત્વનો તો એમાં પડછાયો પણ નથી.

[તુરત વનવેલીના ચહેરાના રંગ પલટાય છે. સીધા સડક જેવી એ ટટાર થઇ બેસે છે. ઉત્તર બાળવા જેટલી તાકાત આ પળે એનામાં રહી નથી.]

સુ (સંશોક) હું દિલગીર છું કે તને અસહ્ય થઇ પડે એવો ધા મેં કર્યો-કહો કે મારે કરવો પડ્યો. (શાન્તિથી) એ ભૂલી જજો. તને ધાયલ કરવાનો હેતુ મારામાં કોઈ કાળે ન હોય. એટલા પૂરતી તો શ્રદ્ધા છે ને ?

[વનવેલી ઉત્તર ગળી જાય છે. અપમાનનો ડાખ

હજી જેવો ને તેવો તાજો છે. અમણતાં પણ એની આંખોની એક-બે-ત્રણ નાનીમોટી રંગોમાં ચળોડીની રતારા ઉલરાય છે. વનવેલી એ સંતાડતી ફરે છે.]

મુ (હૈતથી) મારી વહાલી...

પ (અભિમાનથી આંકું જોઈ) ખોલો.

મુ ઝાઝું કહેવાનું નથી. તું એટલું ન સમજ (પેટપર હાથ ગોડવી) કે અતજજનોનાં કૂડાં ખાલી ખખડતાં હોય ત્યારે (આંગળી વતી ચીંધી) આમ રમાત્રમાં ચટકાં ન શોભે ?

[વનવેલીના અંગમાં ખુમારીની વીજળી પસાર થાય છે. આંખ મારફત એના અંગારા ય ખરે છે. સુલદ્ર એવું ન્હાં છે પણ નજીતો નથી.]

પ (સંયમ સાચવી) તમે અજમ છો ! તમારા ગુણો અજમ છે ! તમારી ભૂલો અજમ છે !

મુ (દદતાથી) તો એનો જડમૂળ વિનાશ તારે કરવાનો છે.

[વનવેલી સહજ પાછી પડે છે. છતાં સુલદ્રના છેલ્લા શબ્દોથી પ્રોત્સાહન પામતાં એ આનંદમાં આવી દેખાય છે. મગજમાં વિચારમાળાના મણકા વેરાય છે, વીણાય છે ને પરોવાય છે. સતત મન્યન પછી ચોક્કસ નીવેડાપર આવ્યા જેવું લાગતાં વનવેલી નિરાંતનો દમ ખેંચે છે.]

મુ (લહરખંધ) ખરે વખતે તું ચૂપ થઈ ગઈ !

પ (તોરમાં) કારણ મારે તમને કેટલું કહેવું ને શું પહેલું કહેવું; એ બન્ને પાકી વિમાસણ છે.

અંક ૧, ચિત્ર ૩

સુ (જરા ઝંખવાઈ) ક્ષોભ જેવી જાણે કરી ચીજ નથી એમ માનવાની હું તને પરવાનગી સુધ્ધાં આપી ચૂક્યો છું. તારા દિવમાં જે કંઈ ધુંધવાતું હોય તેની મને માંડીને વાત કર.

વ (સોયદોરાની રમત રમતી) માણસે પોતાની દુનિયાને ગોખી રાખવી ઘટે છે. પોતે કાણ છે; પોતે કેટલામાં છે; એ જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે. પોતાના વર્તુળમાં શેનો સમાવેશ છે; ને કેને અવકાશ નથી; એ લક્ષ્યમાં હોય તો પારકી પીડામાં ન સંડાવાતાં એ પોતાનું પૂરું સંભાળે. આપોઆપ પરીણામ એ આવે કે છંદગીમાંથી કાવાદાવાની જાળો સંકેતાય અને રનેહની સુવાસ ફાલેફલે.

[સુભદ્રનો મિજાજ તપી જાય છે. એના ગળાની નસો ઉપસી આવે છે.]

સુ મને તું પદાર્થપાઠ ભણાવવા બેઠી છું?

વ (સરોષ) એમ તો એમ. હું અહિં રમાલ ન ભરું એથી જો આપણો કોઠાર છત્રદાવાનો હોય તો એમ કહું. બાકી એક પરના આરોપે અન્યનો ગુન્હો સાબીત કરવો એ ક્યાં લગી નભશે?

[વનવેલી રમાલને ફેંકી દે છે. સુભદ્ર ઉત્તરશન્ય બને છે.]

વ તમે એ તદ્દન ભૂલી જાઓ છો કે આ સોય, દોરા ને રમાલ મારા પિયરની મિલકત છે. આપના માટે હું એ

ગુરું છું એમ શીદ માની લ્યો છો? (સ્વસ્થ થઇ)
આનું નામ તે પારકી પંચાત.

મુ (નિલાવી લઇ) આનું ખરું નામ તે અર્થનો અનર્થ.
હર્ષ દિલના ભાવાર્થ ઉકેલવા કાન ઉપરાંત હૃદયને પણ
રોકવાનું હોય છે !

[સુભદ્રાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવે છે. વનવેલી
એકદમ નરમ પડે છે. ને પ્રાયશ્ચિતના પગલે ત્યજેલો
રમાલ લઇ આવે છે. પછી સુભદ્રા પાસે જઇ શાન્તિથી
ઉભી રહે છે.]

વ (સુભદ્રાના હાથમાં રમાલ સોંપી) આ રહ્યાં. તમારે તેનું
કરવું હોય તે કરો.

મુ (ઝળઝળિયાં લૂછી લઇ) એની સામે મને ઝેર નથી.
(રમાલ વનવેલીને પાછો આપી) અધૂરો પૂરો કરજો.
(ઘેર્યથી) અધૂરાં પૂરાં કરવાં: પૂરાં અધૂરાં ન કરવાં.

[વનવેલી રમાલનો અધૂરો ભાગ માપતી હોય છે.
સુભદ્રામાં હોંશ ઉભરાય છે.]

મુ (ખંતભેર) પણ ગોતી ગોતીને આ હંસ, ગોત્યો?
મેર ન સાંભર્યો? મેર એટલે કલા. ક્યાં રૂપરંગનો
અવતાર એવો મેર? ને ક્યાં સાદો સફેદ તારો હંસ?

[વનવેલી મનમાં ભડકે છે. સહજ ઉંચીનીચી થઇ
જાય છે. સુભદ્રાના મુખપર સરસતા નીરખતાં
સાન્તવન વળે છે.]

વ તમારું કહેવું વ્યાજખી છે. પરંતુ આવા રમાલમાં રંગ કંઇ

અંક ૧, ચિત્ર ૩

ઓછા પૂરાય છે? એટલે સફેદ દુનિયામાંથી પસંદગી થાય તો વાતાવરણ કુદરતી લાગે. મને ગમી ગમીને આ હંસ ગમ્યો.

[વનવેલી હંસપર ઝીણી નજર ઠારે છે.]

સુ (સહેજ સ્મિત પછી) તોય મારે એની સામે એક વાંધો રહે છે. મોર ને મેના આપણે કાયમ જોઈએ એટલે એમને રૂમાલમાં જોવાની પણ આપણને લિજ્જત આવે. વળી ગુંથનારની કારીગરી સમજાય.

વ (આનંદમાં આવી) નહિંજ. જે સામાન્ય છે એનું આકર્ષણ આપણને હોતું નથી. કારણ અસામાન્યતા વિના આકર્ષણ ન હોય.

[સુભદ્ર સન્માન સહ સાંભળે છે. વનવેલીનાં નસ્કોરાં એથી ફૂલાય છે. વિના પ્રયોજન સાધિયા ખંગડીઓ ફેરવ્યા કરે છે.]

વ ખીજ વાત એ કે એથી ગુંથનારની ખુખી દ્રષ્ટિગોચર ન થાય તો એની આપખુદી પણ આપણાથી અળગી રહે.

[સુભદ્ર ખડખડ હસે છે. વનવેલી મારકણી આંખે રૂમાલમાંથી બૂલ જોળવાનો ટોંગ કરે છે.]

સુ (રાજ થઈ, હાથ લંબાવી) એ હંસ તો દેખાડ.

વ જોઈને શું કરશો ?

સુ એટલે ?

વ તમને તો મોરનો મોહ છે !

સુ (વકિલાત કરતો હોય એવા ગૌરવથી) અને તને તો હંસની માયા વળગી છે; ખરું?

વ (વિચારીને ઉત્તર વાળતી હોય તેમ) એવું જ કંઈ !

[સુભદ્ર વનવેલીના હાથમાંથી રૂમાલ ઝડપવા જાય છે. વનવેલી જરા પાછી હઠે છે એટલે હાથમાં રૂમાલ ન આવતાં સુભદ્રના આંગળાંનાં ટેરવાં વનવેલીના સંતાકુકડિયા ચૌવનપર અડ્ડળાય છે.

અને સુભદ્રમાં વિકારની ચીનગારી આવી વસે છે.]

સુ (નિરાધાર જેમ) મારે એ જોવો જ જોઈશે.

વ (મનમાં) કારણ વિનાની કેટલી ગુલામી ? જરા ઉશ્કેરાયા એટલે માણસાધના નિયમોનો પણ ધાણ વાળવાના !

[સુભદ્ર પુષ્કળ અધીરો થાય છે.]

વ (રૂમાલ દેખાડતી) આવા અખેલ તાંતણામાં આટઆટલી મમતા શી ?

સુ (અતિશય કંટાળી) એ મને ન પૂછ. તને ગમે છે એટલે મને ગમે છે.

[લાડ લડાવતી હોય તેમ વનવેલી રૂમાલને પોતાના હૃદયસરસો ચાંપે છે.]

સુ ખૂબ કરી-ખૂબ કરી. હવે એ નહિં આપ તો...

વ (રૂઆબખંધ) તો...? તો શું ? કંઈ નહિં !

[જાણે શિકારનું નિશાન તાકતો હોય તેમ ધડીક સુભદ્ર વનવેલી સામે દષ્ટિતીર તાણે છે.

અંક ૧, ચિત્ર ૩

વનવેલીની રગરગમાં શૈયની સંચાર થાય છે.
ખુરસીપર હાથ ટેકવી, મદ્યેરાતી આંખેહલી રહે છે.
પળેક વાર તારામૈત્રક જામે છે.

સુભદ્રા ધીમે ધીરે જમણી ખાંચ જરા ઉંચી
કરતો જણાય છે. ખીજ જ પળે વનવેલી રમાલમાંના
હંસને હેતભર ચુંબન લે છે. ને ત્રીજ જ પળે રમાલ
સુભદ્રાનો સામે ફંગેટ છે.]

મુ (રમાલની પરવા ન કરતાં, વનવેલી સામે ફૂદી પડી,
એને સોડમાં ઘેરી લઇ) આવું બહાલધેલું ચુંબન તો તે
મને પણ ક્યારેય લીધું નથી !

[વનવેલી ક્રોધથી પ્રજળે છે. પોતાનું મોં સુભદ્રાની
ઢાલીમાં જમતેમ સંવાડે છે.]

મુ વળી મેં તને પણ ક્યારેય લીધું નથી ! (જખરદસ્તીથી
વનવેલીનું મોં ઉચું કરી, ધાર્યું ચુંબન ચાંપી) જગત
જંખ મારે છે.

અંક ૧

ચિત્ર ૪

સ્થળ: પરસાળ

સમય: સાંજ, માર્ચ ૧, ૧૯૨૬

[નીતરતે ડીલે જયલક્ષ્મી નાવણિયામાંથી દોડી આવે છે. પગની ધૂળ ખંખેરે છે. અસ્તવ્યસ્ત કપડાંને સમાં પહેરે છે. આડીઅવળી નજર નાંખી, અન્ય કોઈ ત્યાં નથી એટલી ખાત્રિ થતાં, પવનમાં વાળ ખંખેરે છે.]

જ માથે નાહી એમાં કેટલી હળવી લાગું છું ? જાણે મારા જેટલું સુખ કોઈને નથી !

[કંઈક ખોટું જાણાયું હોય તેમ એ વિચારમાં ફેળે છે.]

જ એ સંતોષ તરિકે પણ સાઈ છે. (પોતાની સલાહ પૂછતી હોય તેમ) સંતોષમાં જ સાચું સુખ સમાયું છે ?

[રડીને સુજેલી પાંપણ પર એનો હાથ પડે છે.]

જ ન રહેવાયું તે ન જ રહેવાયું. આંસુ તો માઈ અમૃત

અંક ૧, ચિત્ર ૪

નીવડ્યું ! (આશ્ચર્યના હર્ષ સાથે) અરે ! મારાથી આટલું
ફક્કડ ક્યાંથી બોલાઈ ગયું ? (અધિક હર્ષમાં) કાં તો
અસર લાગવા માંડી હશે !

[મનમાં ને મનમાં એ મરક મરક મલકાય છે.
ગાલમાં આકર્ષક ખાડા પડે છે.

જરાવાર એમ બીતે બીતે છે.

એને પિયર સાંભરે છે. મોં ઉતરી નય
છે. એની સામે દોઢ આકૃતિ ખડી થઈ હોય તેમ
સ્થાપી નજરે એ આકાશ ભણી લોઈ રહે છે. પળમાં
તો આંસુ ઉભરાય છે.]

જ (ઈંધાતા સ્વરે) મા !...

[બોલતાં માત્ર હોઠ ઉઘટે છે. લેશ માત્ર અવાજ
નથી આવતો.]

જ મારી મા !...

[અવાજ સ્પષ્ટ થતો આવે છે.]

જ સ્વર્ગમાં બેડી પળ તું મારી સંભાળ રાખે છે ?

[રડાય એટલું રડે છે. પછી આંસુ લુછી ઘણી વાર
મુંગી રહે છે. વિચારવમળમાં ગોયાં ખાતી એ ચારે
કોર દષ્ટિ ફેરવ્યા કરે છે.]

જ (અસલ સ્થાનકે વળી નજર કરતાં) હું પળ મારા
સ્વર્ગમાં મહાલું છું. સુખી છું-સંપૂર્ણ સુખી છું. દુઃખ
એટલું કે મારા દેવને રીઝવવાની શક્તિ મારામાં નથી.

ચડદા યાજ્ઞ

ઝેરનું એ એક ટીપું મારા દૂધ જેવા ઉજળા સંસારને
મારી મચડી નાંખે છે !

[લાંબો શ્વાસ લઇ ઘડીની વિશ્રાન્તિ લે છે.]

જ હું તે શું શું કરું ? મારાથી થાય એવું મેં શું બાકી
રાખ્યું છે ?

[મોં પર ગરીબની રેખાઓ પ્રગટ છે.]

જ મારામાં જે ન હોય એ હું ક્યાંથી કાઢું ? નામનું ભણ-
તર, અધૂરી આવડત...

[ટચક્કી આંગળીનો નખ કરડતી, વાક્ય મનમાં
પૂરું કરે છે.]

જ એમનો સવાલ સાચો જ છે. એમાં એ શું કરે ? એમની
તવંગરતા મારી ગરીબી શું કામ નિભાવે ?

[વિચારવા મથે છે પણ કશું વિચારી શકતી નથી.
ગળામાં મુંઝવણનો ડૂંચો ભરાય છે.]

જ ત્યારે મારે શું કરવું ?

[એનો સાદ ફાટી જાય છે. એટલામાં કાંઈનો બોલા-
વવાનો અવાજ આવે છે. સ્વસ્થતા મેળવવાના
વૃથા પ્રયત્ન પછી, થડકતે હૃદયે એ અંદર જાય છે.]

અંક ૧

ચિત્ર ૫

સ્થળ: ખેઠક

સમય: સંધ્યા, મે ૨૩, ૧૯૨૬

[ઓરડો ફરનીયરથી ખીચીખીચ બરો છે. ખુરસી, આરામખુરસી, બુલટી ખુરસી, સોફા, કબાટ ને નાનાંમોટાં ગોળચોરસ ટબલ તરેહવાર ભાતનાં હોય છે. પ્રભુય ને કુદરતનાં ચિત્રો સારી સંખ્યામાં લટકી રહ્યાં છે. એક ખૂણામાં રેશમી ગોળમાં સિતાર હોય છે. જીવાનીનું જોર જ્યાં ત્યાં જણાય છે.

વનવેલી ને હંસલ બહારથી સાથે આવે છે. પહેલી નજરે વનવેલી દિંગ બની હલી રહી બાય છે. ટબલપર હેટ પછાડી હંસલ બુલટી ખુરસીમાં ઢળે છે.]

૧ (હંસલ તરફ વળી) આ બધું વળી ક્યારે વસાવ્યું ?

[હંસલ અનુત્તર રહે છે.]

૨ શું કામ ન વસાવો ? પ્રભુએ આપ્યું ભોગવવું છે ને ?

હું (વાળપર હાથ ફેરવતો) પ્રભુએ આપેલું બધું જ માનવ માત્રને ભોગવવાનું છે !

[હંસલ લાગ્યો હતો થાય છે. ટેબલપરના પંખાનું બટન ફેરવી પાછો ફરે છે.]

હું તમે ખેસોં તો ખરાં ? ઉભા રહેવા નથી આવ્યાં ને ?

[પોતે જોમાં બેઠો હતો તે બુલતી ખુરસી હંસલ વનવેલીને ધરે છે. વનવેલીએ પારખી જાય છે. બેઠામાંથી એક ચોરસવેંત જેવડો લીલરંગી રેશમી રૂમાલ કાઢી, નેતર ખંખેર્યા જેવું કરી, પછી નિરાંતથી અંદર ગોઠવાય છે. હંસલ પાસેની આરામખુરસીમાં ઉભડક બેસે છે.]

હોઠપર રૂમાલ ફેરવતી વનવેલી હજી બધી વસ્તુ ને સાનંદ જોયે જાય છે. ઘણી વારે એને હંસલ જોવાનો વારો આવે છે.]

હું (કડવી નજરે) બધું જ જોઈ લીધું ?

વ (હસતી, ખીજી બાજુ મોં ફેરવી) એકની ઉણપ સામે છે. નથી જોવું એ નજરમાં ભોંકાય છે: શોધું છું એ સંતાવું ફરે છે !

[કડવો ધુંટડો ગળવો પડ્યો હોય તેમ હંસલનું મોં વિચિત્ર રીતે બગડે છે.]

વ (હેતથી ચીડાઈ) કેવા ઢોંગ ચલાવ્યા છે ?

[વનવેલી એક છખી જૂએ છે. સફાળી ખુરસીમાંથી ફરી, ધ્યાન ધરી, ધરાઈને એ નીરખે છે.]

વ (હુન્યાઈથી હસી) અમજ ને એ ?

અંક ૧, ચિત્ર ૫

હું (બેપરવાઈથી) હાથ. (નમ્રતાપૂર્વક) દર્શન કરો. લેવી હોય તો ચરણુ જ લો !

વ (હસી કાઢી) પ...ણુ આ એઓ બેઠાં ને તમે પાછળ ઉભા રહ્યા એ કરતાં બેઉ લગોલગ ઉભાં કે બેઠાં હોત તો જોડી ઉમદા જામત.

હું (ટાપશી પૂરી) તમે એમ કરજો.

[વનવેશી ગમ ખાય છે. ને હતી ત્યાં આવી બેસે છે.]

વ તમારી મશ્કરી માટે હું અત્યારે નથી આવી.

હું (આશ્ચર્યનો વેશ લજવી) ત્યારે ?

વ તમે શોક ન કરો ને આનંદમાં આવો એ મારી દાનત છે.

હું (દેખાડાના ભોળા ભાવે) દાનત હશે. પણ શોક કર્યો થતો હશે ?-ને આનંદ બોલાવ્યો આવતો હશે ?

[વનવેશી ડહાંચ છે.]

હું મારી મુશીબત તમે જાણતાં નથી. ભણુતર ભણી રહેવા આવ્યો ત્યાં આખર નાસીપાસી મળી ! એક બાળુ પરણ્યો, ઘરનો ઘણી થયોઃ બીજી બાળુ પરીક્ષામાં ચોકડી પડી, જાણે કે કશાનો ન રહ્યો !

[હંસલનું મોં લેવાય છે.]

વ (તકકડ) લમ, સત્તા ને પરીક્ષા એ ત્રણુ નિરાળી ખાતો છે.

હું તમે માનો છો. લોક કેમ માનશે ?

વ લોકની તમારે શી પડી છે ?-ક્યાં પડી છે ?-ક્યારે પડી હતી ?

પડદા પાછળ

હું એમાં હડાં જવાની જરૂર છે. હું પોતે આ ત્રણે ચીજને સંકળાએલી માનું છું. એકનું એક મગજ કેટલાકની સેવા સાધી શકે ?

[વનવેલીને પોતાનો વિચાર આવે છે.]

વ (ભૂલ કબુલતી) માફ કરજો. મારી માન્યતા કેવળ કલ્પના લાગે છે. મને પામ્યા પછી જ એ સાહેબે મેટ્રીકમાં એલાં ખાધેલાં ! અંતે માંડી વાળવું પડ્યું.

હું (એકદમ) અને હવે ?

વ (કપાળે આંગળાં પછાડી) લલાટે હશે તે થશે.

[બન્ને વચ્ચે ચૂપકાદી ચાલે છે. નીરસ હંસકાને બગાસું આવતાં વનવેલીમાં દયાભાવ જન્મે છે.]

વ હું તો હારી ! તમારા કક્ષેશને હું હાંકી શકું એમ નથી ! (શાન્ત પડી) લક્ષ્મીભાભીથી એ થશે ?

[હંસલ ગાલીચામાં જોવા માંડે છે.]

વ (ઝરમ થઇ) એમ અજાણ્યા ન થાઓ. પૂછીએ એનો ઉત્તર ન આપવો એ એાછું અપમાન છે ?

હું (વિના સંકોચ) તમે કશું પૂછ્યું ?—શું પૂછ્યું ?

વ (ધાયલ આંખે) ના રે ! હું તો હવા આગળ બેસવા આવી છું ને ?

[સામસામી મીઠ મંડાય છે.]

વ વાદવિવાદ માટે આ વેળા નથી. મારે મારી મોંઘી ભાભીને મળવું છે.

હું મળાને શું કરશો ?

વ આવડશે એ.

હું (લેવાદેવા ન હોય એમ) તો જાઓ મળો. અંદર હશે.

વ (બકુટી તાણી) એટલે ? તમે હો ને મારે મળવું છે.
પરીક્ષાનું પરીણામ પણ...

હું પરીક્ષા શું એનું ભાન નહિં નીકળે ત્યાં પરીણામનું
પુરાણ ઉખેળાને શું સાર કાઢશો ?

વ (રોફ જેમ) એમ એકડો ઉઠાવવાનો તમને અધિકાર
નથી. તમારું એ અભિમાન છે: અમારું એ અપમાન છે.
(ભભુકી ઉઠી) પુરૂષો પોતાને સર્વસંપૂર્ણ માનવાની
ભૂલ ભલે કરે: સ્ત્રીઓને જે તે વાતમાં અણધર ગણનાર
એ સૌ ક્યાંથી ઘડાઈ આવ્યા છે ?

[હંસલની અંતરજાગણી દુભાય છે. જીભ પાછી
પડે છે.]

વ (પટાવી) હું તમને કશું કહેતી નથી. સમસ્ત પુરૂષવર્ગ
વિરૂદ્ધ મારી આ ફરિયાદ છે.

[હંસલને ફટકાની કળ ઉતરવા માંડે છે.]

વ હંસલ, રંક ને તાલેવંત: સઘળું ન્યાયની નજરે એક
સરખું છે ને ?

હું હા.

વ તો હવે જયલક્ષ્મીને ન્યાય આપો. એ પણ ભણી હશે.
એણે પણ પરીક્ષા આપી હશે. તમે મોટી તો એણે નાની !

પડદા પાછળ

હું (વિચાર પછી) કબુલ.

વ એટલે, આવી ચડેલી આપત્તિ હું જ એને સંભળાવીશ. તમે ન કહી શકો એ સમજાય એવી સ્થિતિ છે. પણ દિલનાં દર્દ દિલમાં દટાવાં શક્ય નથી. સહાનુભૂતિથી કોઈ સાંભળનાર મળે કે એ ઠાલવવાં જોઈએ.

હું (ભારથી) અને તમે જાણો છો.

વ ને લક્ષ્મી યે જાણુશે. (ટહુકો કરી) એકથી ભલ્લેરાં બે.

હું (ધડાકા જેમ) પણ બેથી ભલાં ત્રણ નહિં. (ધીરાં પડી) એ બે તે એક તમે ને ખીજો હું.

વ (દુઃખ પામી) ના. એવા કૂર ન થઈએ. કોઈ સ્ત્રી છેક નાંખી દીધા જેવી નથી હોતી. કોઈનું રૂપ, કોઈનો રંગ, એકની છટા, ખીજોનો મરોડ, કોઈનું હાસ્ય, કોઈનું રૂદનઃ સુન્દરીસંઘનું આવું પ્રત્યેક કામણ અત્યંત પુરૂષયુગ્મક છે.

હું એની ના નથી. (આંગળી કરી) તમને દીકાં ત્યારથી આ હોડ નીચેનો તલ મને અલૌકિક લાગ્યો છે. એનાથી તો તમારું તેજ ત્રેવડાયું છે !

[કોઈનો પગરવ સાંભળતાં બન્ને ખારણા લાણી જાય છે. હાથમાં ધીનો દીવો લઈ, જયલક્ષ્મી દાખલ થાય છે. જેવી તે વનવેલીને ભાળે છે કે તુરત લાંબી લાજ કાઢે છે.]

હું (મનમાં) ગામડાનું રોચું !

વ (ઉભી થઈ, દીવાનું તેજ ઝીલી) જય શ્રી કૃષ્ણ.

અંક ૧, ચિત્ર ૫

હું (સ્વગત જોમ) બસ; હવે બત્તી થઇ શકશે !

[હંસલ બત્તી કર્યા પછી, પંખો બંધ કરે છે. બત્તીનાં ફિશ્લો સાડી સોંસરાં જતાં જયલક્ષ્મીની લાજનો હેતુ માર્યો જાય છે.]

વ હંસલભાઈ, આ નરી સરલતા પણ શું અલૌકિક નથી ?
[હંસલને 'પણ' શબ્દ ગભરાવે છે. એ પોતાને આયનામાં જોયા કરે છે.

જયલક્ષ્મી આવી ત્યારની, સ્થંભ સમી સ્થિર છે. દીવાને એક ટેબલપર મૂકવાનું એને બહુ વખતે મુજે છે.

વનવેલીમાં અથાગ આનંદ ઉભરાય છે. ત્રણેમાં પોતે સર્વત્રેષ્ઠ હોય એવા એની આંખના બહુ છે.]

વ (જયલક્ષ્મીની પાસે પહોંચી, પોતે મોં જોઇ શકે એમ ઘુંવટ ઉચકી) બહેન, હું તો એક સ્ત્રી છું. (હંસલ તરફ હાથ કરી) આમનાથી લડકતાં હોત તો આ દહાડા-આવો સોનાનો સૂરજ ન હોત. તમે શા મેળનાં ધુમટો તાણો છો ?-લજવ છો કેનાથી ?

[વનવેલી જયલક્ષ્મીની લાજ તોડાવે છે. પછી પોતે હતી એ ખુરસીમાં પડે છે.]

હું (ઉંચા અવાજે) લક્ષ્મી, બેસ તો ખરી ?

[જયલક્ષ્મી એક સાદી ખુરસીપર બીમે રહીને બેસે છે.]

વ ભાઈ, અમારી એકમેકની ઓળખાણુ તો પાડો !

હું જરૂર-જરૂર.

[વનવેલી હલી થાય છે એટલે જયલક્ષ્મી હલી થાય છે.]

હું (પૂરેપૂરા હમામ સાથે) વનવેલીજાહેન, તમે આને ઓળખો છો. એ મારી વહુ છે. (જયલક્ષ્મી તરફ વળી) ને જયલક્ષ્મી, તું આમને નથી ઓળખતી. એ મારાં મિત્ર છે.

[વનવેલી જમણા હાથ લંબાવે છે. જયલક્ષ્મી પ્રભ્રામ કરે છે. સમયસૂચકતા વાપરી જલ્દી હાથ પાછો ખેંચી લઇ, વનવેલી પણ તેમ જ કરે છે.]

હું (મનમાં) કમળખતી છે !

[હંસલ, વનવેલી ને જયલક્ષ્મી: એક પછી એક પોતપોતાની ખુરસીમાં બેસે છે. કેટલીક વાર કેઇકશું બોલવું નથી.]

વ (હસવું છૂપાવી, અગ્નિયુ થઇ) લક્ષ્મીભાભી, તમારાં લગ્ન કયા મહિનામાં ગયાં?—કેટલા મહિના થયા ?

જ (શાન્ત સ્વરે) તમને ખબર હશે. ગમ્મ મહા શુદ્ધ પાંચમે.
વ ત્યારે તો વસંતપંચમીએ કહોને ? (અગ્નિયુ આંખે) ઓહો ! ત્યારેક માસ ચાલ્યા ગયા; ખરું ?

હું (ન સહેવાતાં) તે...જાહેન, તમે અમને ગાંડાં ગણો છોકેશું ? જે જાણો છો એ પૂછ્યા કરવાનું કાંઇ કારણ ?

વ (જયલક્ષ્મીને જોતાં) ગાંડી તો હું પોતે થઇ છું. (હંસલના ખભાથી તે જયલક્ષ્મીના ખભા સુધી કમાન સાંધી) તમને જોઇને.

[રોષ વધી પડતાં એક ચોપાનિયું ઉઘાડી, હંસલ

ચિત્રો જોતો પાનાં ફેરવે છે.]

૧ (હંસલ ભણી નજર ચીંધી) સાહેબને વાંચવા દો. આપણે વાતોએ વળગીએ. આપણી વાતોમાં એ શું ઝાઝું જાણે ?

[જયલક્ષ્મી ન જાણે તેમ હંસલ ને વનવેલીની આંખો મળે છે ને ઢળે છે.]

જ ખરું કહ્યું. એમને વાંચવાનો અનહદ શોખ છે. હું આવી એ વાતમાં તો બે બે વાગ્યા સુધીના ઉઝગરા તાણતા. મને ઉઘ આવી જાય પણ એમની તો આંખ સરખી ન ધેરાય !

હં (ચોપાનિયામાંથી ડોકિયું કાઢી) વનવેલીજહેન, એ સાચી હકિકત છે.

[હંસલ ચોપાનિયામાં વળી મેં ઢાંકી દે છે.]

જ ત્યારે એમને પરીક્ષા ચાલતી હતી.

[વનવેલી-હંસલ પર નજર કરે છે. હંસલ વાંચવામાં મશગુલ રહેવાનો ઢાંગ ચાલુ રાખે છે.]

૧. (અગ્રિય સત્ય પૂરતી તૈયારી પછી) એ પરીક્ષાનું પરીણામ પણ આજે આવી ગયું.

જ (આતુર હૃદયે) હેં; પાસ થઇ ગયા ? એમ થાય એટલા સાફ તો માતાને મેં બે નાળિયેર માન્યાં છે.

[હંસલ મેં પર ચોપાનિયું ઢાંકી દે છે.]

૧ (દયાની નરમાશથી) લક્ષ્મીભાભી, આજ તમને મારા

હંસલલાઇ કંઇ ઢીલા નથી લાગતા ?

જ (ગભરાતી) હું તો રોજ એમને આવા જોઈ છું. ને મનમાં બળું છું.

વ તમારી બૂલ થતી હશે. એમના જેવો નવનવા તડકાનો બોલકણો રસિયો મેં બીજો સાંભળ્યો નથી. એવી અચ્છી જીલ કે જાણે ગ્રીલ્યાજ કરીએ. (જરા વાર રહી) આજજ આમ છે. એથી અહિં લગી હું મૂકવા આવી.

જ (કાળ પડતાં) ત્યારે શું એ નાપાસ થયા ?

[હંસલ ચોપાનિયું બદાળે છે. વનવેલી સ્તંભ બને છે.]

જ (કકળતાં) એમ શેણે થયું ?

હું (નકોર નાલાયકીથી) કેમ કે બાણવું એ જાણવા જેટલું સહેલું નથી—સસ્તું નથી જ.

વ (હથેલીમાં અંગુઠો ધસતાં) મારા માન્યામાં નથી આવતું. એથી સહેલું કશું ન હોય તો—એથી અધરૂં પણ કશું છે જ નહિ. એજ સૌથી સસ્તું લાગતું હોય તો, માગ્યાં મૂલે પણ, એ નથી મળતું તો નથી જ મેળવાતું.

[હંસલ ઠંડો થઇ જાય છે.]

વ લાભી, દૂર શું કામ જવું ? તમને પરણ્યાં જેટલા માસ થયા એટલાં મને વરસ વીત્યાં છે. તોય તમે તે તમે ને હું એ હું !

હું (હચકેરાઇ) લક્ષ્મી, એ ગપ છે. તમે બેઠે સામાન્ય

અંક ૧, ચિત્ર ૫

શરતમાં ધધે જાઓ છો. કોણ આગળ આવે છે...

[ઉધરસ ઉપડતાં મળા પર હાથ ફેરવતો હંસલ
ઓરડા બહાર ચાલ્યો નય છે.]

વ (હળવા અવાજે) બાપુ, હું તો અડધેથી રહી ગઇ છું.
શું કરીએ? રોજ ને રોજ પાણી પેટે દવા પીવી પડતી
હોય ત્યાં બીજું શું બને?

[જયલક્ષ્મીને સાંભળવામાં રસ પડે છે.]

વ (ગંભીરતા ઘટાડી) સ્વાર્થનું સુખ બાળુએ મૂકીએ-
મૂકાવું મહા મુશ્કેલ છે-તો એક રીતે થયું એમ જ
થવું જોઈએ. સંતતિ એ આવશ્યક સંપત્તિ છે. પણ એ
નિર્માલ્ય ન હોય તો જ ને ત્યારે જ.

[મોં લૂછતો હંસલ પાળે પ્રવેશ કરે છે.]

હં લક્ષ્મી, કોઈ બેસવા આવે ત્યારે એની સરભરા કરવાની
હોય. એકલી વાતો કર્યે કશું ન વળે. (ધશીરત કરી)
જાઓ જોડું.

[જયલક્ષ્મી હસી થઈ જવા માંડે છે. વળી બારણા
વચ્ચે રોકાય છે.]

હં (કને જઇ, જયલક્ષ્મીને) ન સમજી? ફક્કડ ચા. ગરમ
પૂરી...

જ (હંસલને) એ તો હું સમજી.

હં ત્યારે કંઇ વનબહેન સાથે બાકી રહ્યું છે?

જ ના. (ચાદ લાવી) પણ તમને કોઈ મળવા આવ્યું હતું.

હું ક્યારે ?—કાણ હતું ?

જ પાંચેક થયા હશે. હું એમને ઓળખતી નથી. મારી જેમ બીને વાન હતાં.

હું (ગુસ્સો કરી) ભણા માણસ, નામ તો પૂછવું હતું ?
ગોપાલ પણ બીને વાન છે !

જ (ખીતી) મનને એમ થયું કે અજાણ્યાનું મારે નામ જાણીને
શું કામ ?

હું પણ...

ચ (રોકી રાખી) લક્ષ્મીબહેન, નામ તો ખુશીથી પૂછાય.
એમાં શું ? (શીખામણુ દેતી) જઈને આવો ત્યારે
આવી રીતભાત બધી ભૂલતાં આવજો. સમજ્યાં ને ?

જ (હંસલ સામે જોતી) પણ એ ફરી મળવા આવવાના છે.

હું (તોછડાઈથી) બહુ સાફ. હવે કરવાનું કશું એ કરો.

[જયલક્ષ્મી જાય છે.]

હું (કંટાળેલા ચહેરે) હું નહોતો કહેતો ?

ચ (સંમતિ ભાવે) કહેતા હતા. તો એટલું અવશ્ય માનજો
કે જ્ઞાતિજ ને પેટીકાટની ગરમી નીચેથી આવું ચોળા-
ઢાંકયું શીતલ હૃદય મળવું અસંભવિત છે. (આંખો ઉઘાળી)
અમારા રંગ ન્યારા છે ! ખરડાય એને ખખર પડે !

[એક પાકીટ લઈ ખીજે ખાશણુથી ગોપાલ દાખલ
થાય છે.]

હું કેમ ગોપાલ ?

ગો સાહેબ, કોઈ આવ્યું છે.

[ગોપાલ હંસલને પાકીટ આપે છે. ફેડીને હંસલ ઉપર ઉપરથી વાંચી જાય છે.]

હું (તિરસ્કારથી હસી, વનવેલીને કાગળ સોંપતાં) વાંચો. હમણું આ શહેરનું કારભારું મને સોંપાયું લાગે છે !

[વનવેલી વાંચતી હોય છે.]

હું (ગોપાલને) જા; કહે કે.....

વ (કાગળ ખતાવતી) આ સહી શી છે ?

હું (ધ્યાનથી વાંચી, ઉકેલ્યા પછી) He begs to remain, my most obedient servant, S. S. Mehta.

[વનવેલી મનમાં ઉતારે છે.]

હું (ગમ્મત જેમ) અક્ષર એટલા ગરખડિયા છે કે રાખતાં પહેલાં ગમે તેવો જણ વિચાર કરે. હશે કોઈ !

વ (આડી નજરે) ખરું છે.

હું ગોપાલ, એને અહિં મોકલ.

[ગોપાલ જાય છે.]

વ ને હું ભાભીસાહેબની મહોલાત જોઈ આવું.

[વનવેલી જાય છે. હંસલ અરજીને આડી અવળી વાંચે છે ને વાળે છે. સુલદ્ર આવે છે. જરા નીચે વળી હંસલને સલામ ભરે છે.]

હું આવો.

સુ જી, સાહેબ.

હું મિસ્તર, હું ધણો જ દિલગીર છું કે મારા પાસ એક પણ જગા ખાલી નથી. જો તમે વહેલા આવ્યા હોત તો જરૂર જ કંઈ કરત. સાલો જમાનો એવો આવ્યો છે કે બધે કાપડપની છરી કતલ કરી રહી છે !

[આશાભંગ સુભદ્રનો રંગ ધટ થાય છે.]

હું વાર; હું ધારું તોયે મારાથી હાલ તુરત માટે કશું થાય એમ નથી. કંઈ થશે એમ લાગશે તો તમને કહેવરાવીશ.

[સુભદ્ર હતાશ ઉભો રહે છે.]

હું દીક; આવજો. મને માફ કરજો.

[સુભદ્ર જાય છે.]

હું (કંટાળામાં) લપ ગઇ.

[ધબ કરતી વનવેણી પ્રવેશે છે.]

વ હંસલ, ગયું એને જોઈ લેજો. એ મૂર્તિ મારી છે. પથ્થરની તોયે પૂજવાની !

હું (સહજ ફૂટી) અરે ! એમ છે ? ગોપાલ ! ગોપાલ !

[ચાની ટ્રે સાથે ગોપાલ દાખલ થાય છે.]

હું ગોપાલ, પેલા હમણાં અહિંથી ગયા એમને પાછા બોલાવ. આટલામાં જ હશે.

વ ગોપાલ, બોલાવજો ખરો. પણ બહાર બેસારજો.

[ગોપાલ જલ્દી જાય છે.]

વ હંસલ, આજ કંઈ ઓછા અકસ્માત થાય છે ?

[પુરીની તાસક લઇ જવલદમી આવે છે.]

ત્રણે વચલા ગોળ ટેબલ આસપાસ ગોઠવાય છે.]

અંક ૧, ચિત્ર ૫

હં (એક પુરી ઉપાડી) ત્યારે ખદ્વાસ કરવા માંડે.
[વનવેલી ચાનો કપ હથકે છે. જયલક્ષ્મી ચા રસ-
ખીમાં કાઢે છે. હંસલલું મગજ ફાટ ફાટ થાય છે.]

વ (એ જાણી જતાં) હંસલલાઇ, તમને પુરી લાવે છે ?
મને તો ખીસકીટ ગજબનાં ગમે છે !

હં મને અગાઉ એની લગની લાગી હતી.
[હંસલ જયલક્ષ્મીપર ઝેરી નજર નાંખે છે.]

વ (ધ્યાન ખેંચતી) ત્યારે પછી વેરાગ્ય ક્યારથી વળગ્યો ?

હં (સર્ગવં) એક દાકતારની સલાહસૂચનાથી. જંતુશાસ્ત્રના
એઓ અહંગ અભ્યાસી છે. એમનો અભિપ્રાય છે કે
ગમે તેવા અકબંધ ડખ્ખાના ઉત્તમ ખીસકીટમાં પણ
દલગજરો જીવજંતુઓ જામ્યાં જ હોય છે !

[ડોળથી એક પુરી લઇ વનવેલી એને ફેરવી ફેરવીને
જોવા લાગે છે.]

વ (એ પુરી ધરી) હ્યો, લાભીજી. (લહેર આવતાં)
રાંધનાર ભૂખ્યું રહે તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય !

જ મારે આજ અગિયારશ છે.

હં (અવનવ આળા કરી) ને જાણે અમારે એને ખારશ હશે!

વ (ગંભીર રહી) ના; આપણે તો આજ તેવીસમી મે છે !

[ચાના કપ ને પુરીની તાસક ખાસી થાય છે.]

હં ગોપાલ !

[ગોપાલ આવે છે.]

પડદા પાછળ

હું પાણી લાવ. (ચાના કપ દેખાડી) પૂરું થાય એટલે
બધું લઈ જવાનું પણુ મારે સંભારી આપવાનું ?

[મુંઝે મોં ગોપાળ બધું ઉચકી નય છે. વનવેલીનો
અણુગમો વધતો ચાલે છે. ગોપાલ પાણી લાવે છે.
હંસલ પરસાળમાં હાથ ઘોઘ આવે છે.]

હું (તોછડાઈથી ગોપાલને) નેપકીત ક્યાં છે ? કહીએ
એટલું જ કરવાનું ?

[ગોપાલ નેપકીત લાવી આપે છે. એક બાદશાહના
લપકાથી એ હાથ લૂવે છે.]

હું (એ જ અવાજે) હવે આમના હાથ ધોવરાવ. ત્રણે
કપ મેં એકલે નહોતા ઢીંચ્યા !

[વનવેલીનું મન હંચું થયું હોય છે.]

વ ના; ગોપાલ. અમે અંદર જઈએ છીએ.

[હંસલ ગુમાનમાં હંચું રોકું કરે છે.]

વ (તો પણુ) ચાલો, ભાભી. તમારો રાજ્યવહીવટ કેવોક છે ?

[વનવેલી આગળ ચાલવા લાગે છે. જયલક્ષ્મી પાછળ
અનુસરે છે.]

હું (ઉભો થતો) ને હું ય આવું.

વ (પાછી ફરી) ના; કામ નથી.

[હંસલ ટેબલ પર મુઠ્ઠી પછાડે છે.]

વ એટલે એમ કે એથી વધારે ઉપયોગી કાર્ય તમારે અહિં
ખેડાં ઉકેલવાનું છે.

હું (હસી જતાં) અરે! હા.

[વનવેલી ને જયલક્ષ્મી જાય છે.]

હું ગોપાલ, પેલા ભાઈને અહિં આવવા દે.

[ગોપાલ જાય છે.]

હું (મનમાં) વન તો વનશ્રી છે !

[સુભદ્ર આવે છે. એની આવવાની ઢબમાં જ આશાના અંકુર ફૂટ્યા જણાય છે.]

હું (ખુરસી ખનાવતો) એસો.

[ડર ખાતો સુભદ્ર એસવાની હામ લીડે છે.]

હું ભાઈ, આ હજુ જુવાની તો ફૂટવાનો વિચાર ચલાવે છે ત્યાં જંગળ માટે જાતે કાં દોડધામ કરે છે ?—વળી ન કાવો ત્યારે નિરૂત્સાહનું કાંઈ કારણ ? નથી જકડાયા ત્યાં લગી જ ઉત્તિતિની આશા છે. જે દિવસ તમારે મન તમે વિજયમાળની સુવાસ મહાણતા હશે ત્યારે કદાચ એ કબરપરનાં ફૂલોમાંથી ઉઠીને આવતી હશે તો પણ કેને ખબર ? !

[સુભદ્ર સન્માનથી સાંભળે છે.]

હું તમારા જેવો જુવાન તો એક ઠોકરે પાણીમાંથી પૈસા પેદા કરે—રમતારામ જેમ રજળે તોય સવારસાંજ અપ-જોગા અન્નમાંથી એ ન જાય. પાછા વગર પૃથ્વીનાં પર્યટને ઉપડનારાનો ગુજરો કેવળ હવા ને પાણીથી તો નહિ જ થતો હોય ને ?

મુ સાહેબ, સૌની સ્થિતિ એક સરખી...

- હું નથી હોતી-હોવી જ ન જોઈએ ને ? એમ થશે એ પહેલાં તો દુનિયાને દીવાળું ફૂંકવા વારે આવશે.
- [સુલદ્રને ચક્રની ભાત જોવા વારે આવે છે.]
- હું કેમ; માઈ કહેવું ખોટું લાગતું હોય તો મને પાછું સોંપો.
- મુ ખોટું કેમ કહેવાય ?
- હું કેમ ન કહેવાય ? મનુષ્ય સર્વ સ્થળે સાર્વત્રિક હોત તો પછી પરમેશ્વરને પામર પ્રાણી લેખે ખપવું પડત.
- મુ (આસ્તેથી ઉંચું જોતો) મારી દશા કફોડી છે. આપ માનો છો એવો હું એકલવાયો નથી.
- હું (ખડખડ હસી) ઓહો ! એમ કે ? સ્ત્રીની બલા વહોરી છે શું ?
- મુ (અન્યબીથી, મનમાં) ખરેખાત એમ છે. (અચકાતો, પ્રકાશ) સાહેબ, એક સાધારણ વાત કહું તો...
- હું હું અવશ્ય સાંભળીશ.
- મુ બીના એમ છે કે મારે માઈ ને મારી સ્ત્રીનું જ ભરણ પોષવાનું નથી.
- હું (ખુરસીમાં પાછાં પડી) હૈં; શું સ્ત્રી ઉપરાંત બાકીનું...
- મુ (જરા અચ્છડ થઈ) ના.
- હું ત્યારે ? તમારી હકિકત અસાધારણ થતી જાય છે !
- મુ (સાહસ જેમ) મારી મોટી મહાંકાણુ એ છે કે એક શ્રીમંતની છોકરીનો હું હક્કદાર ધણી છું. એટલે એ શ્રીમંતાઈની તૃપ્તિ અંગે પણ...

અંક ૧, ચિત્ર ૫

હું (ખુરસી આગળ લઇ) તમે ભૂલ કરો છો. (સહૃદય સલાહ જેમ) તમારી સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે એ તમારા જેવી થાય. કોઇ પત્નીને હું એવી નથી કહી શકતો કે જે પતિને પોતા જેવો થવા ફરમાન ફેંકતી હોય. (હેત વેરતાં) હં; મિસ્તર મહેતા, હં; તમારું નામ શું ?

મુ મુભદ્ર.

હું હં; લાઇ મુભદ્ર, તમે કહો છો એ સાચું કહો છો ?

મુ (ધીમે) તમે જાણતા હશે. રાવસાહેબ શ્રીપ્રસાદને કોણ નથી જાણતું ?

હું સારું શહેર ઓળખે છે. (થોડી વાર અટકી, હસવાના કોળ પછી) કાસમનો ટીપુ પણ એમને ઓળખે ! પણ મુભદ્ર, અત્યારે એનું શું ?

મુ એનું એ કે એમની પુત્રીનો હું...

હું (સત્જન્ય દંભ સાથે) શું તમે પેલી ઉદ્ધત છોકરીના- શું એનું નામ ?-વનલતા ?-ના; વનલતા અગર એવું જ કંઈ હતું-હા; વનવેલી-મુભદ્ર, પહેલાં રાવસાહેબ એ શયતાનને કોઇ કોઇ મેળાવડામાં લાવતા ખરા ! (નાની ઉધરસ ખાઇ) વાર; તમે એકબીજાને પાને પડ્યાં છો ?

[મુભદ્ર શરમ અંગે મૌન રહે છે.]

હું કાળ કંઈ ઉભો રહે છે ? તે ટાણે એ છોક જન્મ્યું લાગતી; હવે તો કોણ જાણે કેવડીય વધી હશે !

[મુભદ્ર પોતાના હોઠપર હાથ દાબે છે. ને નીચું

જોઈ રહે છે.]

હું તમે એવી રીતે આવ્યા છો કે મારાથી ના નથી પડાતી. તમે આવ્યા કે તુરત તમને પાછા વાળ્યા હતા તેનું કારણ એટલું કે તમારામાં કેટલી સહનશક્તિ; કેટલું સાહસ; કેટલી સેવાભાવના છે; એ મારે ગાંધી લેવું જોઈએ ને ?

મુ સાચું, સાહેબ.

હું પછી મને એક વાત સાંભરે છે. તમને રાવસાહેબ જ કેમ ક્યાંઈ ઠેકાણે ન પાડે ?

[સુભદ્રાનું અંગ કડવારાથી ધ્રુજી જાય છે.]

મુ એ પ્રજા જોવું નથી. અમારી નાતમાં વિધવાવિવાહ થતા હોત તો ક્યારનો એમણે ઠેકાણે પાડ્યો હોત !

[એક સાદા સુતરાઉ રૂમાલમાં સુભદ્રા પોતાની આંખો ઢાંખી દે છે.]

હું (પશ્ચાતાપ દેખાડતો) સુભદ્ર, એમ ન કરીએ. જો; સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે. ચાકરી (અભિમાનથી) હું તમને અપાવીશ. આજકાલમાં મને મળી જજો. હું જોઈ રાખીશ. (કાંડાની ધડિયાળ જોઈ) માણસને માથે દુઃખ વરસે એ ખરાબ છે. પણ વરસે એટલે સાથેસાથ આંસુ વરસાવનાં એ ખરાબથી ખરાબ છે. એવે વખતે તો પુરુષમાંથી પૌરુષનો એવો ભડકો ભડભડવો જોઈએ કે એમાં જે જે પડે તેને હજમ કરે.

અંક ૧, ચિત્ર ૫

[સુલદ્રના અંતરમાં આશાના અંકુર વળી જન્મે છે.]

હં (ચેઈનની કારીગરી જોતો) તો... આવજો. બીજું કશું કહેવાનું છે ?

સુ (ખુરસી પરથી ઉભો થઈ) ના રે, સાહેબ.

હં (કોટ ઉતારી, ગળે આળસ મરડતો) વાહ; વળી આવજો.

[સલામ નમી, સુલદ્ર ચાલવા લાગે છે. એક ખુરસી પર હંસનો રૂમાલ જોતાં ચમકે છે. એક સેકન્ડલર સ્થંભી નય છે. હંસલ એ આયના મારફત જુએ છે. એના હોઠ પર ગુમાનનું હાસ્ય આવી નય છે.]

સુ (ખારણા તરફ જતાં, મનમાં) આ અહિં ક્યાંથી ?

[હાંફીફાંફી જયલક્ષ્મી ધસી આવે છે.]

જ (ખરાડી ઉઠી) ગજબ ! અકસ્માત !

[હંસલ અપાઘાળંધ જયલક્ષ્મી તરફ ફરે છે.]

સુ (ખારણા બહાર જતાં, મનમાં) તવંગરને ત્યાં જન્મવું કે જીવવું એ ય તે ગજબ અકસ્માત છે ને ?

જ (ઉંચે શ્વાસે) ચાલો; ચાલો. મને પ્રાઇમસ શીખવવા જતાં વનખા...

હં (સખ્ત ગરમીથી) તને અહિં કોણે બોલાવી ? તારું કામ કર.

[સુલદ્રનો પગ પાછો પડે છે. જયલક્ષ્મી ઠરી નય છે.]

પડદા પાછળ

હું (સુલદ્રને દેખી, બળીઝળી) સુલદ્ર, તમે નથી ગયા
[આશાને શંકા વચ્ચે ઝાલ્યાં ખાતો સુલદ્ર રવાન
યાય છે. ખાંચ ચડાવી, સિંહ શી હાલંગ મારી
નયલક્ષ્મીનો હાથ પકડી, હંસલ અંદર ફરજે જે
ઔરડામાં આતશબાજી પછીના અંધકાર સમે
સ્મશાનસૂનકાર વ્યાપે છે.]

અંક ૨

અંક ૨

ચિત્ર ૧

સ્થળ: ઝોરડો

સમય: સવાર, જુન ૩૦, ૧૯૨૬

[એક ખૂણામાં પથારી પાથરેલી છે. એની ઉપરની ખારીમાં દવાની બેત્રણ ખાટલીઓ ને એકાદ ટુપ્પી હારખંધ ગોઠવેલી છે. થોડી સાદી વસ્તુઓ ઘર રાણગારવાનો ચત્ત જણાઈ આવે છે.

ફીફી ફય વનવેલી કપડાની આરામખુરસીમાં લોથ જેવી જણાતી પડી છે. એની આંખે પાટો છે. એનાપર હળવો હાથ ફેરવતી, એ હૃદયના ઉદ્ધાસથી ગાતી હોય છે.]

૫

જમનાને તીર નીર ભરવા હું ગમતી,

મારગડે વીર એકે મળિયો;

કે મારી અણુજાણી ઓળખાણુ રે!

માંડી આછેરી મીટ રહેતી હું નીરખી,
નયનો નચાવે રંગરસિયો;
કે દીડી અણદીડી ઓળખાણુ રે !

(ખુરસીમાં સહેજ ઉંચાં થઈ, હસી) હશે ! કાન
સાંભળ્યું નસાંભળ્યું કરે છે એમ આંખ દીકું અદીકું ય
કરતી હશે !

ઉરમાં તુફાન કંકે જામ્યું, હું ઘેલી,
સામેથી મન્દ મન્દ હસિયો;
કે ખીલી અધઉધડી ઓળખાણુ રે !

નિરજન કાંઠે ભોળી હું ખલાવરી,
ભાગીને એહ છેક ધસિયો;
કે ઘેલી ઉરઉધડી ઓળખાણુ રે !

(ખુરસીમાંથી ઉભાં થઈ જઈ) વાહ ! જૂના જમાનાનાં
માણુસો શું એટલાં બધાં નવરાં રહેતાં કે જ્યારે ત્યારે
આ મુશીબતમાં સપડાઈ જતાં ? (ખુરસીમાં પાછી
પડી) અત્યારે એવા ધંધામાં ગુંથાવાની નવરાશ કેને છે ?

કાંટો વાગ્યો એક, ખીતી હું નમતી,
(પોતાના દુઃખને તદ્દન ભૂલી હોય એમ ખડખડ હસી)
જાણે રસ્તામાં થોર ને આવળ સિવાય કશું ઉગવા
દેવામાં નહિ આવતું હોય ! (પોતાને તાળી દેતી) હંસત્ર,
આ રાસ તને રહી લાગે છે ?

કાંટો વાગ્યો એક, ખીતી હું નમતી,

પાયે આવીને મૂક વસિયો;

કે મીઠી મનગમતી ઓળખાણુ રે!

લાનભૂલી જઈ ખોળે હું ઢળતી,

(દિલમાં તાલાવેલી જગતાં) શું કામ લાન ન ભૂલે ?

—શું કામ ખોળે ન ઢળે ?

એવા અખોલડામાં ફસિયો;

(રંગથી હથેળી ઉછાળી) કોણુ ન ફસે ?

કે જમી જગજૂની ઓળ ...

મુ (દાખલ થતાં વેત) લોઢાના ચણા કયાં લગી ચવરાવવા
ધાર્યા છે ?

વ (મનમાં) કેટલાંક ઢોર માણસ જેવાં હોય છે !

મુ (ફૂંકાડ ફેંકતો) મુંગી કેમ થઈ ગઈ ? ગાનાં તો ગળું
સત્તર માઇલ લંબાવાય છે !

વ (ટાઢકથી) તમારા આગળ સાવ સાચું ખોલવાનું મેં
ત્રત લીધું છે. એટલે જે વિચાર મનમાં આવ્યો હતો
તે જ જણાવીશ. (વચલી આંગળીપર ગાલ ટેકવી)
અંગ્રેજ ચોથીમાં હું હતી ત્યારે અમને એક અધરો
સવાલ પૂછવામાં આવ્યો હતો—કે ઘોડો ને ફૂતરો,
એમાં વધુ વફાદાર પ્રાણી કયું ? (આંગળાં ગળે લઇ
જઈ) કોણુ જાણે કેમ; મને આજ એ સાંભરી આવ્યું !

[સુભદ્રનો ક્રોધ માતો નથી]

સુ પણ વધુમાં વધુ બેવફા બિલાડી છે. રસોડામાં રહેવા લો, ખરે વખતે ખાવા ચાનકી નીરો; તોય એની આંખે દૂધ પડ્યું તો એ જતું નહિં કરવાની ! ઘરનાં ધણીનું એ એમ નખખોદ વાળવાની !

[વનવેલી પોતાપર પડેલો ધા સમજે છે ને સડી લે છે. સડજ સંયમથી વિચારતાં એને પ્રતિધા કરવાની હોંશ થાય છે.]

વ બિલ્લીના પરોપકાર અથાગ છે. એને ઓળખવાની કોઇમાં બુદ્ધિ હોતી નથી એ ખાપડીનું કમલાગ્ય છે !

સુ (આંખોમાં ઝેર લાવી) એટલે ? શું ફરમાવ્યું ?

વ (નરમાશથી) ફરમાન કેવું ? માત્ર એ મારો નામ અભિપ્રાય હતો—ને હજી છે.

સુ વાર. એ સાચો છે એની ખાત્રિ છે ?

વ જરૂર. જે વિચાર પાછળ કારણ ન હોય તે માન્યતા કહેવાય ; પૂરાવા પછી જે મન બંધાય એનું નામ અભિપ્રાય.

સુ (આખું અંગ હલાવી) અભિપ્રાય કોને કહેવાય; એ ક્યાંઇ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જેવી પુતળા છે કે કેમ; વગેરે મેં પૂછ્યું જ નથી. (વદ્ધભાવથી) લેવી હોય તો એટલી તસ્દી લ્યો કે મીની માશી પરોપકારી કયા કાયદાએ ?

વ (લમણે હાથ ફેરવી) કાયદાનું કામ પણ તથી. (ગાત્ર ઠાંકતી વાળની ચાંચને કપાળે ચડાવતી) કહેવાય છે કે

પરમાત્માએ એ પ્રાણીને પેદા ન કર્યું હોત તો ઘર દીઠ
પ્લેગનાં દર્દીના ખાટલા હોત. અરે ! જળ, વાયુ, પૃથ્વી,
તેજ ને આકાશના પંચ મહાભૂત માફક પ્લેગ છૂંટું
મહાન ભૂત ગણાત ! (બેખાકળી ખતી હોય તેમ) ને
તો તો અહ્માંડ ક્યારનું ચે ખતમ થઇ ગયું હોત ! (અંધ
આંખો હથેલીમાં દાખી) જોઇ ન જાય એવી, કેવી
કપરી કલ્પના છે ?

હું (કશા ફેરફાર વિના) વસુધાની વાત જવા દો. દરેક
પોતાના નળિયાં સાચવશે તો પૃથ્વી આપોઆપ
સલામત રહેશે.

[વનવેલીને ચૂપ રહેવાનું પસંદ પડે છે.]

સુ (એથી તાકુકી ઉડી) તારા મનમાં તું શું સમજે છે ?
દસ સુધી પથારી પડી છે ! સંકેલતાં ભાલા બોંકાતા
હશે ! શાહુકારની દીકરી !

[ધડિયાળમાં સાડા નવ વાગે છે.]

વ (મનમાં) ને લિખારાની બૈરી !

સુ (અજાણીઓ ગણાવતો) આંખેથી પાટા છોડ્યા નથી !
ટીપાં શીશીમાં ઉંઘતાં હશે ! દરકાર રાખે ને રાખે ઉતા-
વળે સાજાં થવાય તો, વળી કામે ચડવું પડે ને ? !
હી...ક છે ! મારા હાથનું ગળચતાં લાજ નથી આવતી ?
વૈતરું કેટલું કરાવશે ?

વ (જાળવી જઈ) દાકતર ચૂકા આગળ જવાની (હથેલી-

માં આંગળાં ઘસી) ઘસીને ના પાડે એ મારો દોષ ?
(સહેજ ચૂપકીદી પછી નમ્રતાથી) તમારું ખાવા તો
હું (સુભદ્ર સામે વિનતિથી હાથ હલાવી) તમારી થઈ છું.

સુ હાઆ.....

વ કામનું જેને આળસ હોય એને માંદગીની લગની લાગે
ખરી ? (ગરીબ હાવલાવથી) મારી આંખમાં મારાથી
ટીપાં નંખાતાં હોત તો કોઈની પૂછ્યા વાટ રાખું એવી
હું નથી.-ને પાટો તો છોડવાની રજા મળે ત્યાં સુધી
વીંટેલો જ રાખવાનો છે ને ?

સુ (તુરત) ના; નહિ. તારાં આ કારસ્તાન છે. એમ હું
નહિ ફેસલાઉં. મને છેતરવા તારે એક નવા અવતાર-
ની જરૂર છે.

વ (મનમાં) ને તમે તો ચોરાશી જન્મારે આ મહામાયાને
કળી શકવાના નથી ! (ધીરેથી, પ્રકાશ) તમારે એકલું
ગુરસે થયા કરવું છે ? દયા દેખાડવા જેવી હું નથી
લાગતી ? તમારો આશ્વાસનનો એક શબ્દ મને શી શી
હુંક આપે; એ કયા શબ્દોએ સમજાવું ?

[પાટામાંથી આંસુનું એક ટીપું બહાર સર્યું હોય
એમ બનવેલી સાડકાનો છેડો ત્યાં ફેરવે છે. આથી
ઠરીને સુભદ્ર ઉશ્કેરાય છે]

સુ એક તો ધાર્યું કરવું: ને સામેથી મુશ્કેલીમાં મૂકવા !

વ (પાસો નિષ્ફળ જતાં, સંયમ હારી) મેં તમને એવી

અંક ૨, ચિત્ર ૧

શી મુશ્કેલીમાં મૂક્યા કે તમે જે તે બોલ્યા કરો છો ?
અમે ય માણસ છીએ.

[વનવેલી ખુરસીમાં આડી ફરે છે.]

સુ (ટેબલ પર મૂકેલી ઝોળી, જમીન પર પછાડી) આ તારો
બાપ બધું કરવાનો છે ? બદ્દાશે ક્યારે; સમારશે ક્યારે;
ચડશે ક્યારે ?—ને આપ્રીસે ક્યારે...

[શાક ચારે કોર વેરાય છે. બેચાર બટાટાં વનવેલીના
પગ સાથે અફળાય છે.]

વ (ખુરસીમાંથી ઘાંત પીસતી ઉભી થઈ, વાઘણુ જેમ
વીકરી) બબડદાર ! મારા બાપુનું નામ લીધું તો
તમારી વાત તમે બોલ્યા. એમણે તમારું શું લુંટી લીધું
છે ? ઉલ્ટું, હું જેવી હુંને દયાદાનમાં દીધી છે !

[સુભદ્રના મનમાં જરાક બીક પેડી હોય છે.]

સુ (પૂછું પકડી રાખી) ને બાકીના બાણે દીકરીને
ઘરમાં ગોઠતા હશે !

[કોઈ અબજ્યાને આવેલું જોતાં સુભદ્ર એ કોર
ફરે છે.]

વ (પગલાં સાંભળતાં) કોણુ એ ?

જ હું—જયલક્ષ્મી.

વ (ખુરસીમાંથી દોડી) આવો; બહેન, આવો. બહુ
દિવસે આવ્યાં !

[વનવેલી જયલક્ષ્મીને ભેટ છે: ને ખભે માથું ઢાળી
દે છે. સુભદ્ર પીગળે છે.]

- સુ (ગુસ્સો જતો કરી) આ બહેન કોણ છે ?
- વ (અભિમાન લેતી હોય તેમ) મારી બહેન છે. જાણે એક માની જણી !-એક દૂધની ઉછરેલી ! (જયલક્ષ્મીનો હાથ પંપાળી) કેમ; બહેન, કેમ છો ?
- સુ (અવાજ બદલી) ત્યારે હું ઓપીસે જઈશ.
- વ હં; જશો ? એમ ને એમ જશો ?
- સુ (મનમાં) કેવી કલાખાજ છે ? મારા વિના કોઈ બીજો મળ્યો હોત તો એને રજીતો કરી મૂકત ! (ગંભીરતા) પણ પ્રભુ શેરપર સવાશેર લાદવાનું ચૂકે એમ નથી ! (પ્રકાશ) ત્યારે હું જઈશ.
- વ ને આવશો ક્યારે ?
- હં (હોઠ પીસી, આગળ ડગલાં દેતો) રાજને વખતે.
- વ તોય જરા વહેલાં છૂટાય એમ હોય તો...
- જ (વનવેલીનો હાથ પકડી) વનબહેન, એ તો ઉપડી ગયા.
- વ (રાજ થઈ) એમ ને ? ચાલો; આરામથી પગ ડાંગવાશે.
- [વનવેલી પોતાની આરામખુરસીમાં ગોઠવાય છે.
જયલક્ષ્મી પાસેની ખુરસી ખેંચે છે.]
- વ (અધીરી થતી) પણ લાલી, એક વાર આ પાટામાંથી છૂટી કરો. મારે તમને જોવાં છે.
- જ (ઉભી થઈ, પાટાની ગાંઠ ઉખેળતી) કેટલી વાર જોશો ? (હસતી રમતી) એક વાર જોયે નથી ધરાયાં ?

અંક ૨, ચિત્ર ૧

૧ ધરપત ક્યાંથી વળે ? એને એક મહિના જેટલો કાળ ચાલ્યો ગયો ! તમે કેટલાંય ફરી ગયાં હશે !

[જયલક્ષ્મી પાટો છોડી રહે છે]

૨ (જયલક્ષ્મીનો હાથ ખેંચી, તાળી દેતી) હું નહોતી કહેતી ?

[બજાતાં, જયલક્ષ્મી શરમાય છે.]

૩ એમ શીવાઈ શું જાઓ છો ? કંઈક તો બોલો. કે... બોલવા જેવું હવે કશું રહ્યું નથી ?

[થોડીવાર મૌન ચાલે છે. બન્ને અન્યોન્યનાં કપડાંને જોએ છે, મનમાં વખાણે છે, દિલમાં વાંચે છે.]

૪ હું મારી માગવા આવી છું.

૫ પણ હું કોઈને માફ કરતી નથી. હામા યાચવાની કમ-અછલ કે બક્ષવાની કુબુદ્ધિ-બંને અસ્પૃશ્ય વિષયો છે !

૬ (મનમાં) શું બોલી ગયાં; એ પણ ન સમજાયું !

૭ બાકી છો તો ખુશીમાં ને ?

૮ (અણુગમાથી) હા.

૯ ને-(ઉદ્ઘાસમાં) ત્યારે મન તો કંઈ કંઈ મોજો માગતું હશે !-મહાણો છો ખરાં કે ? (ચેતવણી જેમ) જો, જો; ભૂલતાં. અત્યારે તમારું જેવું કહ્યું થશે એવું પછી કોઈ કાળે નહિં થાય. ભાભીના બોલ ને બ્રહ્માના અક્ષરમાં ભાઈને હાલ તુરંત ઝાઝો તકાવત નહિં જણાતો હોય !

[જયલક્ષ્મીની આંખમાં મધુર મદ ઘેરાય છે.

હજુકા જેમ હોઠ ફફડાવે છે.]

વ તમને માફ બોલ્યું પસંદ નથી પડતું ? તો તમે બોલો.
(આડી ફરી) ઘણી વાર માણસો પોતાને બહુ જ
ભાવતી વાની માટે સૌથી વધુ આગ્રહ કરાવે છે. કાં
તો ત્યારે જ એનો ખરેખરો સ્વાદ જામતો હશે !

[જયલક્ષ્મી મુંઝાવા માંડે છે.]

વ જયબહેન, સાચું કહેજો. કોઈ દિવસ નહિં ને આજ
ઓર્થિતાં ક્યાંથી ? (નયન નચવી) કારણ વિના નહિં
પધાર્યા હો એટલું હું સમજું છું.

જ કારણ એ કે...

વ (વચ્ચે પડી) હવે એકડે એકથી સમજી. (વખાણ-
જોગ હિંમતખાજીથી જયલક્ષ્મીના બસમાની ચમકતી
કોર તપાસતી) આ બોલો...

જ (કોર ઝુંટવી લઈ) એવું કશું નથી.

વ (ડોલતી) આજ નહિં તો આવતી કાલ. સંસારનો
આવ્યો પ્રસંગ ઉકેલ્યા વગર ચાલતું હશે ?

જ (ઝાઝી વિમાસણ પછી) તમારું જેવું, બધું મને
બોલતાંય નથી આવડતું !

વ તે ... બધું ... તમને આવડે એવું બોલો. મારા હંસલ-
ભાઈની બોલી આગળ બધાં હારી જાય એમ છે. એથી
એમની જોડે સૌએ અબોલા લેવા એવો અર્થ નથી થતો !

જ (થોડી તૈયારી પછી) ત્યારે સાંભળો. મારા મનમાં
એક વસવસો રહ્યા કરે છે-એ કે મારા પાપે તમે દાઝ્યાં !

(દુઃખી જેમ) એનું પ્રાયશ્ચિત કેમ કર્યું થશે?—થાય તો ય હતી એવી આંખ તો ફરી નહિં થવાની ને ? (કરગરી જઇ) બહેન, ખરું છે: આવા ગુન્હાની માફી હોય નહિં.

- ૨ (જયલક્ષ્મીને હેતથી પાસે લઇ, એક હાથે આકાશ દેખાડતી, નિખાલસ લાવથી) માફી આપનારો તો ઉપર ઉંચે આસને બેઠો છે. જગતમાં કોણ કોને માફ કરશે ? સઘળાં વત્તેએછે અંશે જગન્નાથને જવાબદાર છે. (હાથ નીચો લાવી, જમીન દેખાડી) અહિં અવતર્યો એ ખીજા કયા કારણસર ?

[આશ્વાસનથી સંતોષ પામેલી જયલક્ષ્મીમાં વન-વેલી માટે સન્માન ઉપજે છે. એ કહી નાંખવાનો એને હમજકો આવે છે પણ એવું બોલતાં નહિં આવડે એ બીકે મૌન સાચવે છે]

- ૫ (નવી વાત માંડતી હોય તેમ) અને હંસલભાઈને અને તમારે હવે કેવું ચાલે છે?—કે ફૂદવા માંડ્યું છે ?
- જ (ધીરા અવાજે) ચાલે છે એમ ચાલે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઉદાસ જણાવાના !
- ૫ તમે એવા રહેવા શું કામ દો છો ?
- જ (જાતી વચાળે આંગળી રાખી) હું રાખતી હમશ ?
- ૫ (ભૂલ સુધારતી) એમ નથી કહેવા માગતી. પણ એના જેવો આદમી એવો રહે એ આશ્ચર્ય છે ! હાસ્ય જેનું હથિયાર છે એ પોતે રડે ખરો ?

[જયલક્ષ્મીનું અંતર ઠરે છે.]

વ (મનમાં) રડે પણ ! (આ વિચારને હડસેલી, પ્રકાશ) હંસલ અમૂલ્ય છે. ગઈ શરદપૂનમની રાતે સ્નેહસંમેલનમાં એનો ગરબો ગવાતો હતો-મેં જાતે ઉપાડ્યો હતો-ત્યારે ભાઈનો ભપકો જેવા જેવો હતો !

[જયલક્ષ્મીમાં આગળ સાંભળવાની જિજ્ઞાસા જન્મે છે.]

વ (ઉંચી છાતી કરી, ખુશમિગ્નજથી) પેલા છોકરાઓને તો થાય, પણ અમને છોકરીઓનેય એની ઇર્ષ્યા આવતી હતી !

[જયલક્ષ્મી આંખ મીચે છે ને જલ્દી ઉઘાડે છે.]

વ એમાં વળી એક તરંગીને તો તમારી દયા ખાવા ફરસદ મળી હતી !

જ (અનુભૂતાં) એમ ?

વ (શીર ઝુકાવી) હા; એમ. ગરબો ખદ્દાસ થતાં એ પૂછે કે હંસલની એવી ભાવના ઝીલવાની મીસીસ હંસલમાં તાકાત હશે ખરી ?

[‘મીસીસ’ શબ્દથી મન પામતાં, જયલક્ષ્મીને બાકીની કડવાશનો ખ્યાલ નથી આવતો. હજી કંઈ સાંભળવાની ઉત્કંઠાએ એ આતુર હૃદયે વનવેલીને કાગને ડોળે નીહાળે છે. આમ થતાં, જયલક્ષ્મીને ખોટું લાગ્યું હશે એવી ધાસ્તીથી વનવેલી વહેમાય છે.]

- ૫ એ તો એક નખરાળીનું પરાક્રમ હતું.
જ (ન સમજતાં) હંઅ.
૫ એ જ એ છોકરી કે જેણે હંસલ જેવો લફંગો કઢી
પણ પાસ કેમ થઈ શકે; એવો કાચડો એક કાળે અમારી
સમક્ષ છેડયો હતો !

[જયલક્ષ્મીને ટીક આનંદ મળ્યે જાય છે.]

- ૫ (આખી વાતનું મહત્વ ઘટાડતી) અનેક એવાં ઉદાર-
ચરિત હોય છે કે જેને દુનિયા પોતાથી જ ચાલતી
હોવાની ખાત્રિપૂર્વક શ્રદ્ધા ને શ્રોકસાધિપૂર્વક વિશ્વાસ
હોય છે ! આટલું આંધું હોય તેમ, એમના આવશ્યક
જન્મ પહેલાં એ કેમ ચાલી હશે એનું આશ્ચર્ય અને
એમના અનિવાર્ય મરણ પછી કેમ ચાલશે એની ચિંતા
એમને ગળે સતત વળગેલી હોય છે ! (થોડી નિરાંત
કરી) શું થાય ? (તુચ્છકારથી ટૂંકડો ફેંકતી હોય તેમ)
એવા કાળે જૂઠાં ગામ વસાવાતાં હશે ?

[જયલક્ષ્મી ડોક વડે હાથેહા ભાળે છે.]

- ૫ પણ ભાભી, સૌથી અહભુત તો એ કે મારા ભાઈને
રખડુ કહેનાર એ નાનુક નાર આ શહેરના બાળકોના
રમતગમતના મેળવડાથી માંડીને વૃદ્ધોના અવસાનની
શોકસભામાં ય હાજરી આપવાની કરકસર કરે છે એવું
સાંભળ્યું છે !

[જયલક્ષ્મીને છીંક આવે છે.]

૫ તમને કંટાળો ચઢ્યો કાં ? મેં ઘણી નકામતી માથાફેડ કરી ! (સાર તારવતી હોય એમ) મૂળ મુદ્દે કહેવાનું પ્રયોજન એટલું કે હંસલ અજોડ છે.

[જયલક્ષ્મી વનવેલીપર મીઠી મીઠ માંડે છે.]

૫ (શબ્દો પાછા ખેંચતી) ના, ના; સજોડ છે !

[હોંશનું મૈાન ચાલે છે.]

૫ (વાત બદલવાને બદલને) પણ તમે એવા મેળાવડાના નાયરંગમાં કેમ ક્યાંઈ ડોકાતાં નથી ?

જ (નીચી નજરે). આ શરીર શરમાવે છે.

૫ એ તે કંઈ કારણ કહેવાય ? મંગળાચરણમાંથી આમ ગભરાશો એ કામ કેમ આવશે ? (ખોટી ઉધરસ પછી) આંખાને ફળતાં વરસો વીતે; પણ પછી તો ફાટ્યા જ કરે !—અરે ! કાલ સવારે તમારા ફરતી લંગર જામશે !—એથી શું છુંડગીની દહાણો જતી કરશો ?

[મોટરનું બુંગળું સંલગાય છે. જયલક્ષ્મી હબી થાય છે.]

જ ત્યારે બહેન, રજા લઉં છું.

૫ (અચંખો પામતી) કેમ એકદમ ઉતાવળ આવી ? (જમીનપર ખાંખાખોળ કરતી) કાંઈ કરડયું કે શું ?

જ ના. એ આવ્યા લાગે છે.

૫ (આખો ઓરડો ત્રેઈ વળી) કાંઈ દિવ્યચક્ષુ રાખો છો કે શું ?

- જ હમણાં એમની મોટરનો અવાજ આવ્યો હતો.
[ભુંગળું ફરી ઘેરણ વાર વાગે છે.]
- વ (અહંકાર આવતાં, મનમાં) તે અહિં આવવાની એણે
બાધા લીધી હશે ! હવે તો એ મોટો માણસ થયો છે ને ?
[જયલક્ષ્મી ખસી નથી શકતી. ભુંગળું વળી
વાગે છે.]
- વ (ઓછું આવતાં) જાઓ, તમારી વગર ઓગળી જતા
લાગે છે ! કહેજો કે હું તંદુરસ્ત છું : એમને એવા
ધમ્મું છું.
[જયલક્ષ્મી જેમતેમ જાય છે.]
- વ વાહ ! કેવી કુદરત ! હંસલ, તું પણ પલટાયો ?
[વનવેલી વધુ નથી વિચારી શકતી. ખુરસીપર હાથ
દબ, એનાપર માથું નાંખી દે છે.
વટખંધ હંસલ પ્રવેશે છે. સોટી ને હેટ નાના
રટૂલપર ગોઠવી, જયલક્ષ્મીવાળી ખુરસીમાં બેસે છે.
આખર એને ખુખારો આવો પડે છે.]
- વ (ઉચું બેતાં) કોણ છે ?
હં તમારો હંસલ.
વ (વિચારી, વિચારી) મારો હતો—હવે નથી.
હં (માથું ઉંચકી) કોણ કહે છે ?
વ બીજું કોઈ કહેતું નથી : તમારી રહેણીકરણી બોલે છે.
હં (છાતી કાઢી) સાંભળતી વખતે કાનથી છેતરાતાં હશે.
માઝું સર્વસ્વ વનવેણીમય છે. ધોતિયાની કિનાર, નેકટાઈની

ડીઝાઈન, મોજડીની લાત જેવી રોજની જરૂરતથી માંડીને તે જીવનના મુદ્રાલેખ સુધી તો મારા આત્મા જોડે મેં તમને જડી રાખ્યાં છે ! એવી એક ઉષા નથી ઉગતી...

૫ (અભાવ દેખાડી) બંધ કરો. જ્યાં ત્યાં કવિતા કરવી એ ડાહ્યા કવિનું લક્ષણ નથી.

[હંસલ સાથે જ બંધ થાય છે.]

૫ (એનો અર્થ પામી) તમારામાં ગાંડપણના ટકા છે એવી મારી ટીકા નથી. પરંતુ હંસલ જે તદ્દન વનવેલી-મય હોત તો દિવસોના દિવસો લગી મેં ન દાંકત. કહો ન કહો પણ ભરતી પછીનો ઓટ અમલમાં આવી ચૂક્યો છે !

[હંસલ અમરશો ચમકે છે.]

૫ એ કુદરતનો કાનૂન છે.

હું (સ્ટ્રક્ષપર સોટી પછાડી) પણ કુદરત કબુલ કેને છે ?

[વનવેલી મુંગા થાય છે.]

હું વન, તમારે જાણવું જોઈએ કે માણસની સ્વતંત્રતા વધે એમ એની જવાબદારી સાથેસાથ વધે છે. પહેલાં સાધકલપર ગલીએ ગલી કચરી વળેલો હંસલ આજ ફક્ત મોટા રસ્તાપર મોટરમાં આવ-જા કરી શકે છે !

૫ (ગુમાનથી નાકનું ટેરવું ફલાવી) એથી શું ?

હું એથી અહિં આવવું એ (હસી) સુંદર (ગંભીર થઈ) સાહસ ખેડ્યા બરાબર છે.

૫ (ભાર દઇ, અંગમાં) ખરાબર છે. (ગભરાટ દેખાડતી)
ત્યારે તમે અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. (રોક કરતી)
ચાલ્યા કેમ ?

હું (હંડો રહી) ગાળો પછી વરસાવજો. હોંશથી ઝીંઝીશ.
એક વાર મારી પરિસ્થિતિ સાંભળો.

[થોડી ટાપટીપ કરી, વનવેલી છબી પડાવતી હોય
તેમ હંસલ સામે સ્થિર બેસે છે.]

હું મુભદ્ર મારો સેવક છે: હું એનો સાહેબ છું. સેવકને
ત્યાં સાહેબ આંટાફેરા કરે એનો લોક એક જ અનર્થ
કાઢવા ટેવાયાં છે ! જે મુભદ્રથી છૂપાવ્યા કરીએ છીએ
એ જાહેરની જીભે ચવાવા લાગે એ કેમ પાત્રવશે ?

[વનવેલી ચિંતનમાં ફૂળે છે.]

હું વનવેલી, તમને મળવા હું દિવસરાત તકપતો હતો.
(વનવેલી સમક્ષ ડોક લંબાવી) ભમરો મુખ્ય વિના
કેટલુંક જીવે ?

૫ (ખીજ ખાજી જોઇ) કેમકે ઉઘાડતી કળા મળી રહે તો
નવું જીવન નક્કી કરે.

[હંસલ ખુરસીમાં પાછો પડે છે.]

૫ (પાછી ફરી) ઈતિહાસની ઘટના એથી ઉઠી નથી.
જયલક્ષ્મીની મોહિનીના અંગને આપને આધળા
ખનાવ્યા છે.

હું (ધગધગી ઉડી) Damn it. માફ ને જયનું સંબંધ-

સગપણ તમે સગે હૃદયે જાણ્યું છે. (વિરામ લઈ) જેમ તમારે લગ્નથી એક વર છે એમ મારે એક વહુ છે. (બળતી બેપરવાઈથી) આપણાં એ ફૂરસદનાં સાધનો છે !

[ખુશ્તી પરથી હડી હંસલ કંઈ આંટા મારવા માંડે છે.]

૫ (ઉપદેશ માફક) હંસલ, માણસમાં જવાબદારી આવે એમ પીત્તો વધારે કાણુમાં રહેવો જોઈએ : કારણુ સર્વત્ર એના સ્વચ્છંદ વિહાર આકરા પડવા સંભવ છે.

[હંસલ ફરતો ફરતો એક કેબેન્ડર પાસે જાય છે ને હસો રહે છે.]

૫ (આ બેદરકારી અસહ્ય નીવડતાં, હંસલ પાછળ જઈ પહોંચી, ખભે ટાપલી લગાવી) એ ટોળામાંથી મને ખાતલ ગણવી. અહિં તમે ખીનજવાબદાર છો !

[હંસલ પાનું ઉઠું કરી જીજ્ઞાસની રાતી તારીખો ગણે છે.]

૫ (હંસલની હડપચીને આંગળામાં લઈ, એનું મોં પોતા પ્રતિ ફેરવી) હંસલ, (જોરથી) હંસલ ! (ધીરથી) હોળીનું રમખાણુ સાંભરે છે ?

[એ યાદ આવતાં હંસલનો રોષ ચાલ્યો જાય છે.]

હં (વનવેલી તરફ જોરથી ફરી, દાંત પીસી) મસ્તીખોર ! ભરપૂર પીચકારી છાંટી મને લીલો લીલો રંગ નાંખ્યો હતો એ બહાદુરીની ખ્યાન કર છે કે ? (હસી જવાતાં) શાખાશ ! ધન્યવાદ !

[હેટ ને સોટી ઉપાડી હંસલ ચાલી નીકળે છે.
વનવેળી બાસણું રૂંધી એને રોકી રાખે છે.]

વ એનો મૂઠાર્ય એ કે તમારામાં હું કદિ પીળી પાનખર
કલ્પતી નથી-સદાની લીલી વસન્ત અનુભવું છું !

[બન્ને વચ્ચે થોડી આંખની વાતચિત ચાલે છે.]

વ (ઓરડામાં આવતાં) અને...એ સીનેમાનું નાટક
સાંભરે છે ?

હું નાટક જોયું હોય તો સાંભરે ને ? મને તો લાગે છે કે
એ તેજઅંધારમાં જોતાંજોતાં, બેઠાંબેઠાં આપણે આપણું
નાટક લજવ્યું હતું ! (હાથ ઉછાળી) સીનેમા એમ ધણા
પ્રણયી જીવોનું વિશ્રામભુવન બનતું હશે ! મને એમાંથી
એક બનાવ સાંભરે છે ત્યારે હસવું માતું નથી. મારા એ
ઓળખીતાએ તમને જ્યલક્ષ્મી ધાર્યા-ધાર્યા તો સદા પણ
જુડયલે તમને એમ બોલાવ્યાં કર્યા-પણ તમે ના ન
કહી કે...

વ હું તમરી ધરવાળી નથી, એમ ? એ હરાઉ ઢોરની
અંધશ્રદ્ધાથી તો ગમ્મતનું ગાડાં ફલવાતાં હતાં !

હું શી મઝા !-ને શી મીઠાશ !-અહભુત વન ! એવાં અમૃત
ફરી ક્યારે પાશે ?

[હંસલ બોબો ધરે છે.]

વ (આશીર્વાદ આપતી હોય તેવું કરી) પાછથ.

હું (ઉધરાણી કરતો) પણ ક્યારે ?

[હંસલ પાસે પહોંચવા મથે છે. વનવેલી પાછે પગે દૂર રહેતી જાય છે.]

હું (દસેક ડગલાં પછી, મહેનત મૂકી દઇ, ખીસામાંથી કેટલાક કાગળ કઢી) તમે કેટલાં દિલચોર છો ? જે ઉદ્દેશથી હું આવ્યો હતો એનું જ વિસ્મરણ ચાલુ હતું !

[વનવેલી પરસેવાનાં પાણી સાક કરે છે.]

હું (કાગળ વનવેલીને લખાવતાં) લ્યો. મિત્રની મદદ-ના; ભેટ માનજો.

વ (ફાટી આંખે તાકી રહી) રૂપિયા ! સો-સો એવા પાંચ સો !

[હંસલ શાન્ત રહે છે.]

વ (પ્રખળ મન્યન પછી) હંસલ, મારે ન ખપે.

[વનવેલી કાગળ પાછા ધરે છે.]

હું કારણ ?

વ (ઉચ્ચે શ્વાસ લઈ) તમારી તવંગરતાની મને તમા નથી. આ મામુલી ઉપકાર તમે કચરાવા હું માગતી નથી.

[કાગળનું પડીકું વાળી હંસલ ચિચારવા લાગે છે.]

હું (થાકી, હારી, કંટાળી) ત્યારે માગો છો શું ?

વ (હુકમના ઢંગથી) મારી જે ચીજ તમે વગર પૂછ્યે ચોરી છે...

હું (પડીકું ખીસામાં પધરાવી) તે પાછી આપું એમ ?

વ ના. એમ તમારી ચીજ મને ચોરવા દો.

હું (સહેલાઈથી) વગર પૂછ્યે ચોરી લ્યો.

અંક ૨, ચિત્ર ૧

૫ (ઉમંગમાં આવી) તો તો સ્ત્રીને પુરૂષમાં ભેદ શું રહેત ? અમે ઉરનાં આંગણાં ઉઘાડાં રાખીએ છીએ : તમે તાળાં ઘડી કરો છો !

હ (એકદમ આસ્તેથી) તોયે ઋતુ આવ્યે આગળા ઉઘાડી આપીએ છીએ ! .

[બન્ને એક બીજાથી અવળાં ફરી જાય છે. હંસલની નજરે બાદલીઓ પડે છે.]

હ વન, હજી અંત નથી આવ્યો ?

૫ એમ પાર નહિં આવે. રોગનું લંબાણ ચાકરી પર અવલંબે છે.

હ (નિરર્થક હસી) એમાં નવું શું કહ્યું ?

૫ (હંસલના ખીસાપર આંગળી મૂકી) એ સમજવામાં આ (પાંચ આંગળીઓ એકઠી કરી) પાંચ સો આડા આવે છે.

[પડીકું કઢી, હંસલ હાથમાંથી ઉશરી દે છે. ગબડતું ગબડતું એ વનવેલીની પથારીમાં પડે છે.]

હ બોલો; હવે ?

૫ સાંભળો, મારા નાથજી હું મરું તોય મુંઝાય એવા નથી. એવાને હિસાબે આંખ હોય તોય ડીક છે : ન હોય તોય ચાલે.

હ (એક રતુંમડી શીશી લઈ) તો કહેતાં કાં નથી ? લ્યો; હું ત્રીપાં પાકું.

વ (હાથ પહોળા કરી) શું સાચી વાત ?

હ (ભુચ ઉઘાડતો) આપણા સ્નેહ જોટલી.

[વનવેલી આરામખુરસીમાં ઢળે છે. માયાવદી ઉતારતાં હંસલ એની સાપ જેવી સેર, વચ્ચે પતંગિયા જેવી ક્લીપ્સ, ને નીચે મોરલાના જેવી ગરદન પર વારી નય છે.]

વ (પગ પછાડતી) ડીપું પાડો ને ?

[અસંખ્ય વિચારોના વેગમાં હંસલનો હાથ ધ્રુજવા લાગે છે. વનવેલીના સમર્પણના ખ્યાલે એ ગળગળો થઈ નય છે.]

વ વાર કં કરો ?

[હંસલ ટીપાં નાંખવાની સંપૂર્ણ તૈયારી કરે છે.]

હ (વનવેલીની પાંપણ પર આંગળાં ગોઠવતો) ચાલો; ઉઘાડો જોઉં.

[વનવેલી આંખ ઉઘાડે છે. હંસલની આંખમાંથી એક અત્રુ ખરે છે ને ગાલ વાટે થઈ વનવેલીની આંખમાં ચાલ્યું નય છે.]

વ (ખુરસીમાંથી કુદી ઉઠી) એ આ દવા નહિ. એનાથી તો મને પીળા કમળાની બ્રાન્તિ થાય છે !

[વનવેલી હંસલને નમ્રે છે.]

વ (હંસલના ખભે હાથ હાથમાં લઈ ઘુંટણીએ પડી) ઓહ હંસલ ! તારા કમળનું એ પિન્દુ હતું ? મારાં ધનભાગ્ય !

[હંસલ વનવેલીને ઉભી કરી, એના હાથ પોતાને

અંક ૨, ચિત્ર ૧

ગળે વીંટ છે.

• વનવેલી આનાકાનીનાં તોફાન આફરે છે.

હંસલ શિથિલ થતાં, વનવેલી છટકે છે.

આશણે આવી પુગેલી જયલક્ષ્મી અડધોપડધો જંગ
લેવા પામે છે.]

અંક ૨

ચિત્ર ૨

સ્થળ: બગીચો

સમય: સાંજ, સપ્ટેમ્બર ૧૩, ૧૯૨૬

[દરવાજા નજીક એક દુ સીટર મોટરમાં હંસલ ને જયલક્ષ્મી આવે છે. સ્વીચ બંધ પાડી હંસલ બહાર ફેરી પડે છે. જયલક્ષ્મી પરાણે ઉભી થઈ, હલકે પગે હેઠી ઉતરે છે.]

હં (હથેલીનો મેલ ઘસતો) જય, આજ રાતે તું જતી રહેવાની ! આ આઠ મહિનામાં તો મારાં એકવીસ વર્ષ વસૂલ કરાવ્યાં છે !

[જયલક્ષ્મી હર્ષશોકની સાગળી અનુભવે છે.]

હં એવી તું ચાલી જઈશ પછી...

જ (શોક પ્રબળ થતાં) પછી ?...પછી શું એ કહું ?

હં (જયલક્ષ્મીની હિંમતથી હોંશમાં આવી) કહે જ કહે.

જ (હોઠ આડી સાડી રાખી, નાકની સળી ફેરવતી) આ આકૃત અણુધારી નથી. એ સિવાય પણ પેલાં...અહેન છે ને ?

હં (દિલનો ઉકળાટ દબાવી) કોણ ?-ક્યાં ?

જ (કટોરા સાટીના ખુદા જોતી) તમારાં વનઅહેન-મારાં વેલીઆ.

હં (ગમ ખાધ, મલકાતાં) વાર; હીક છે. અહેન ને ઐરીમાં ખાસ કંઈ ફરક જેવું હશે ખરું ?

જ (ચોળીનો કોલર, ને કોલર વચ્ચેનું ફૂલગુલાબ પંપાળતી) પ્રભુએ રાખ્યો હતો : જમાનાએ જતો કર્યો છે !

હં (ધુંધવાધ) બોલતાં શીખી !

જ (આરકા ઘાટ ખાંચના બોરિયાં ગણતી જતી) નહોતી બોલેતી ત્યારે મુંગી લાગતી: બોલવા માંડી ત્યારે બકવાદ લાગે છે.

હં (ગજવામાંથી ૩ જેવો હલકો, સફેદ ને સુંવાળો રમાલ કાઢી, પવન ખાધ) તું ભાન તો નથી ભૂલી ને ?

જ ભાન ક્યારની ભૂલી છું.

હં (મોટરને અટકી) ક્યારથી વળા ?

જ (મોજડીનો વળાકો જોઈ, એ દરમિયાન ઘાઘરાની રીખીન પણ નીરખી લઈ) દિવસો અગાઉ આંખ ઉઘડી હતી. તે દિવસ હું પહેલી બેસી આવી-પછી તમે મળી આવ્યા-ત્યારનો પ્રસંગ મારા અંતરમાં આજ લગી

વલોવાય છે.

[હંસલ જુરની ધૂળ ખંખેરવામાં રોકાય છે.]

જ તમે તમારી ધૂનમાં હતા એટલે મેં શું સાંભળ્યું ને મારે શું જોવું પડ્યું; એ તમે ક્યાંથી જાણો? તમે તો મને જોઈ કે (ચપટી વગાડી) ડાહ્યા થઈ મોટર ભેગા થઈ ગયા હતા !

[હંસલ જાળવી જાય છે.]

જ (ભાર સાથે) એ વેળા મને જાન આવ્યું કે વાતો કેવી થાય ?-ને કેમ થાય ?-ને એમાં હાજી હા ઉપરાંત નાજીના પણ હોય ખરી !

હું (મનમાં) જાણાવી ત્યારે જાણાવનારને જ ભારે પડી !
(પ્રકાશ) આ ધર નથી.

જ (આંખો આમતેમ હલાવી) મારે તમને કશું બહોતું કહેવું : પ...ણ મૂવો જીવ એવો કે છેવટ ભસી મળ્યો !

[હંસલ પ્રશાન્ત મૌન સાચવે છે.]

જ (મનમાં) વાત વંડી કે શું ? (પ્રકાશ) મેં જૂલ કરી લાગે છે. (કાલાવાલા કરી) પણ તમે એ ન જૂલો ?

હું (લાગ સાધી) હું સંભારી રાખું એવું તું જોલી છું જ ક્યાં ? (આયમતા સૂર્યને જોતો) વહેમી માણસો અનેક વાર કાનથી ભંભેરાય છે: આંખથી અદેખાય છે. એમાં જે કોઈ સાચું સુઝાડનાર ન મળ્યું તો અંતે ખુવાર થાય છે. (જયલક્ષ્મી સામું જોઈ) પુરૂષો કંઈ જાણના

અંક ૨, ચિત્ર ૨

તે એકદમ ધવાતા નથી: બાકી સ્ત્રીના પોચા હૈયાની તો વાત ન કરશો..

[જયલક્ષ્મી કલ્પનાનાં ઝોલાં ખાય છે.]

હું (આગળ ચાલતો) ચાલ; જરા બાગમાં જઈ આવીએ. એ ભોરસદ્દી નીચેના બાંકમાં ઝૂકીશું એટલે તારું દિલ તરબતર બનશે.

જ (અનુસરતી) ને...તમારું ?

હું (નિબનંદમાં) એ જાતે જોજો ને ?

જ (અકળાતી) પણ તમે ધીરા ચાલો ને ? મારાથી તો માંડ પગલાં મંડાય છે.

[બંને જાય છે.]

રખડપટ્ટી કરતો જણાતો સુલદ્ર આવે છે.

[મોટર જોઈ બે ડગલાં પાછો હટી જાય છે]

મુ સાહેબ આટલામાં લાગે છે. સારો ભેટ થઈ ગયો !

[મોટર ફરતી એક પ્રદક્ષિણા ફરે છે]

મુ (રેડીઓટરમાં નામ ઉકેલતો) ફી-આ-ટ ! દસ વર્ષ હવા ઉપર જીવું તો એક આવી વસાવાય ! સાહેબ તો ખાતાંપીતાં બીજી એક-એ રાખે છે ! (આમાંથી પરમ સત્ય બોળતો) હોય. નહિતર એમનામાં ને મારામાં ફેર શું રહેત ?

[ચળકતા બુંગળામાં લાંબુપહોળું થડું પોતાનું મોં જોઈ એને અદ્દ હાસ્ય આવે છે.]

મુ (પછી ગંભીર થઈ) એમને મળતાં મુંઝારો થાય છે.

(ખીસ્સા ફેંદતો) કાગળમાં પડાય એટલું મોંએ ન કહેવાય. (આભુઆભુ જોઇ, મડગાર્ડપર પગ ટેકવી ઢોંચણુપર કાગળ ગોઠવતો) વળી એ કેટલીય એવી લખનછપન કરે છે કે હાજર જવાબ વાળતાં જીવ રહેંસાઇ જાય છે.

[મોંમાં પેનસીલ બોળતો જતો એ થોડું લખે છે.

જીભ ને હોડપર નાંબલી રંગના થર નખે છે.]

મુ (આંખો ઉંડી લઇ, ફૂલાતો) કડક લખ્યું છે ! કહેવું હતું એટલું કહી દીધું છે !

[લગાર ધૂમે છે.]

મુ (બેલાનિયતમાંથી શુદ્ધિમાં આવ્યો હોય તેમ) પણ પંચાત પડશે. (ચિટ્ટી સાથે ગેલતો) આ ફરિયાદ રજૂ કાણ કરશે ? (ગભરામણ લજવતાં) રૂબરૂ મળ્યા તો તો એમનો રેંટિયો અચ્ચૂક ગાળવાનો !

[મનમાં વિચારે છે. ને ચિટ્ટીને ગર્વનર સામેની સીટપર મુકી ગાંડિયા માફક ચાલ્યો જાય છે.

હંસલ ને જયલક્ષ્મી પાછાં આવે છે.]

હં લક્ષ્મી, આપણે અન્યોન્યને ઓળખી-પિછાની લીધાં એ ઉત્તમ થયું. નહિંતર અશ્રદ્ધા-અજ્ઞાનનો દાવાનળ બનેનાં આંતરડાં બાળી મૂકત. (મનમાં) સુંદર શબ્દજીન ને લાવમય અલિનય પછી પટાવતાં શી વાર ?

[બારણું ખોલી હંસલ મોટરમાં બેસતાં સીટપરના કાગળને ફેંકી દે છે. જયલક્ષ્મી અંદર ગોઠવાય છે.

બારણું બંધ કરી, સેલ્ફસ્ટાર્ટર દબાવી, હંસલ મોટર ઉપાડે છે.

સામેથી સુભદ્ર ધસી આવે છે. અઠંગ ઉસ્તાદીથી હંસલ અકસ્માત અટકાવે છે.]

હં (૩૨ ૩૫) Rascal ! આપઘાતની ઇચ્છા હોય તો અશીર્વા નથી મળતું ?

જ (વારતી હોય તેમ, હંસલને) આ તો એમના વર !

[સાંભળતાં જ હંસલની ગરમી ધટી નય છે. સુભદ્ર સ્વસ્થ થઈ હંસલ સામે આવે છે.]

સુ મારે કશું નથી જોઈતું. મને મારી અરજી પાછી આપો. હં અરજી કેવી ? સુભદ્ર, શી વાત કરે છે ?

[સુભદ્ર જમીનમાં જોવા માંડે છે. ચિઠ્ઠી જેવા કાગળ જેતાં પગ નીચે દાખી દે છે.]

સુ (કેં કેં થતો) સાહેબ, હં; કશાની અરજી નહિ.

હં સુભદ્ર, તારી સિકલ તો જો ! મુડદાલ કેમ લાગે છે ?

સુ (ગદગદ કંઠે) ઉપાધિનો સુમાર નથી. (મેં નીચું નાંખી) કોને કહું ?

હં (વિશ્વાસ કેળવતો) મને કહે.

[સુભદ્ર જયલક્ષ્મીને જોતાં જ બડકે છે.]

સુ બહેન, તમે ક્યાંથી ?

હં (હસી કાઢી) કેવો ઉલ્લુ સવાલ કરે છે ? મારા સાથ મારી ધર્મપત્ની ન હોય ?

[સુભદ્રના પગમાં ધુજ આવી નય છે.]

મુ હે...સામું ?

હં } હા.

મુ ત્યારે બાઈ બધું જાણે છે.

[હંસલ જયલક્ષ્મી સામે મરડાય છે.]

જ (સુભદ્ર સામું જોતી) હું કહીશ એમાં વળશે શું ? તમે કહેશો તો કંઈ ઉદ્ધાર થશે.

[હંસલ સુભદ્ર તરફ ફરી જાય છે.]

મુ બે-ચાર માસથી પનોતી બેઠી છે. (મુંઝવણ પટાવી) આંખે દાઝ્યા પડી...

હં (જલ્દીથી) કોણ દાઝ્યું ?

[સુભદ્ર જયલક્ષ્મીનો આશરો માગે છે.]

જ બીજું કોઈ નહિ-ભાઈનાં ધર્મેપત્ની.

[સુભદ્ર છટકારાનો દમ ખેંચે છે.]

હં મેં નહોતું કહ્યું, સુભદ્ર ? બચપણથી જ તોફાન, તોફાન ને તોફાન ! એના છાંટા હજી રહ્યા લાગે છે ! (જયલક્ષ્મીના હાથની ઘડિયાળમાં જોતો) પણ જયલક્ષ્મી, (સહજ થડકી) એ ક્યાં દાઝ્યાં ?-તું એમને ક્યાંથી ઓળખે ?

જ (હૃદય સમી બદામ ભાતની બંગડી ફેરવતી) ઓળખું છું. ક્યાં દાઝ્યાં; એ નથી જાણતી.

મુ (હામ ભીડી) પિયરમાં રાંધતી વેળા અકસ્માત નડેલો. સગડી ફૂકતાં હતાં ત્યાં એવો તડતડિયો કોલસો ફૂટ્યો.

અંક ૨, ચિત્ર ૨

કે આંખ તદ્દન ન ઓલવાઈ એટલો પ્રભુનો પાડ.

હું (ગાલ ખંજવાળતાં) What a pity !

[જયલક્ષ્મીનું ધૈર્ય કસોટીએ ચડ્યું છે.]

સુ પૈસામાં ઘસાઈને પાયમાલ થયો છું. અંધૂરામાં પૂરું આજે નોકરીમાંથી રૂખસદ મળી છે ! (ખીસામાંથી એક કકડતો કાગળ કાઢી, હંસલના હાથમાં મૂકી) મેનેજર સાહેબની અવકૃપા ઉતરી છે !

હું (સાલખીનો પવન ભરાતાં) એ હું જોઈશ. ઓશીસમાં મળજો. (કપાળે કરચલી પાડી) ફરવાને વખતે તમે આવો કકળાટ ક્યાંથી કાઢ્યો ? Nonsense !

[સુભદ્રાની અડધી આશા લાંગી પડે છે.]

હું (ઢૂપા તિરસ્કારથી) વાર; ત્યારે.

[હંસલ, પાછળ ધ્રુમાડાના ગોઠા ફેંકતી મોટર હંકારી નય છે. જયલક્ષ્મી, દયાદૃષ્ટિથી પાંચું મોં વાળી, સુભદ્રાને એક વાર જોઈ લે છે.

સુભદ્રા, પગ તળેનો કાગળ ઉચકા, હાડથી દ્રકડા કરી, ભેરથી ઘા કરી, ગલ્ગલ્ગલોતો રસ્તે પડે છે.]

અંક ૨

ચિત્ર ૩

સ્થળ: આરડો

સમય: બપોર, એ ૧૫, ૧૯૨૭

[બનવેલી ટૂંક ઉઘાડીને ખેડી છે. પ્રદર્શન જેમ લુખડાં
વેશ્યા છે. એક પછી એક કપડાંને એ સમુનમું
ગોઠવે છે.]

૫ હંસલ ખેલાડી તો ખરો ! વરસ દહાડામાં તો એની
ગામડાની ગમારને એણે શહેરની સુન્દરીમાં પલ્ટી નાંખી !
માફ મગિયું જોઈ એણે એને ચન્દ્રકળા ઓઢાડી ! (ગળા
નીચે હાથ ફેરવી) એના ચોખ્ખા આકાર પાસે મારો
વી શેષપિ તુચ્છ લાગે છે. હંસલ કહે છે કે એમાં ધન્ડી-
પેન સહેલાઈથી સચવાય છે ! (પડખે પડેલી ધન્ડીપેન લઈ,
વી શેષપમાં ઉપર ભરવતી) એ કેવી તોપ ? (ધન્ડીપેન
લપસીને હેઠળ ઉતરી જતાં, ખારે બળા) પણ આ

સાચ એણે ક્યાંથી જાણ્યું ? (ઉભી થઇ, વિચારતી જતી,
કોપથી કમ્પતી) હંસલ, આજ તું પણ મારો કાઠ જો !

[ટૂંકમાંથી બનારસી સારી તાણી કાઢે છે. ડાકું
ધુણાવી તુરત પાછી નાંખે છે. અવળચાંડી સાક્ષી
ઉચકે છે. હાથ વતી રજકણ દૂર કરવાનો શોખ
ભોમવી લે છે.]

૨ આ પણ એણું પડશે. વળી વગર મફતની ગાળ ખાવી !
(એને બહાર મુકી, એક વધુ કાઠી) આજ બચ આ
જ્યોર્જેટ ચડાવું !

[ઉભી થાય છે. ભીંત તરફ ફરી સારી બાદલી લે
છે. પછી લટકાણી ચાલે હતી ત્યાં આવે છે.]

૫ (પોતાપર ત્રાંસી નજર નોંધતી) આનું નામ તે કેંક
પહેર્યું કહેવાય ! (ઉંચું જાંઘ) બાકી શરીર તો સૌ ઢાંકે છે !

[ભીંતે લટકતા આયનામાં કાન ને કપાળ ઢાંકતી
વાંકી મજેની પાંથી જોઇ આવે છે.]

૫ (જ્વાહરની પ્લેટો માપતી) આ સુદ્ધાં એવું લગાવું કે
જેમ સારી આરપાર જ્વાહર ડોકિયાં કરે તેમ ખોડીસ
આરપાર ચામડીની ઝમકે ચમકે !

[એક કોરું જ્વાહર પકાડી, ચોરડાને ખૂણે પહેરવા
જાય છે. જાણે કે બીજાં સજ્જ્યું હોય એવા ગર્વના
ઝંકારથી એ પગલાં ભરતી આવે છે.]

૫ (પોતાને જોઈ તાણુખી પામતી) વાહ રે વનવેલી !

[કલ્પનાના કિલ્લા ચાલતી એ ચાલી આવે છે.]

આમતાં ટૂંક કરીશ અવાજ સાથે જસાઈ જાય છે.

વનવેલીને અપશુકન જેવું લાગે છે.

આંખો ચોળતો સુભદ્ર પ્રવેશે છે.]

સુ (અડવડિયાં ખાતો) શેનો ખખડાટ થયો હતો? અડ-
વાડિયામાં એક ખપોર પણ સુખે સૂવા નહિ દે?

[એક ખુરસીમાં પડવું મૂકે છે.]

વ (આડાંઅવળાં કપડાંને એકઠાં કરી, એમ ને એમ
ટૂંકમાં ભરી) જરા ટૂંક ઠેભે આવી ગઈ!

[ઉંઘ હડતાં સુભદ્ર, વનવેલી સામું જુએ છે. જુએ
છે ને ઠંડોગાર બને છે.]

સુ કોઈ મુજરાની મહેરીલ માટે તૈયારી કરી છે?

વ (કળ વાપરી) જાણતા નથી?—આજ મારો જન્મ
દિવસ છે! ભાઈને ત્યાં જઈ આવવાની હોંશ ઉભરાણી
એટલે લગાર ઠીક થઈ.

સુ (ખીજાઈ) આ ઠીક થયું કહેવાય છે? (ટાઢાં પડી)
પોણા ભાગનાં ઉઘાડાં લાગે છે!

વ તે...એકલી સાડીથી અમારે ક્યાં ચલાવવાનું હોય છે?
નીચે ખીજાં વસ્ત્રાભૂષણ હોય છે ને?

[સુભદ્રને જવાબ નથી જડતો. એના ગુસ્સાનો પારો
હતરતો જાય છે.]

વ (ઝાલનો ઉભરો આંખો હોય એમ) પ્રિયતમ, તમને
એક સરસ વાત કહું તો સાંભળો ખરા?

સુ કહીજ નાંખ ને?

વ (ક્રિડીપેન ખતાવતી) આવી પેન તમે જોઇ હશે.
(અન્યાયા સામે ધરી) આમાં શાહી કેટલી છે;
કચરો-કેટલો છે; એ જાણી શકાય એવી એના કચક-
ડાની પારદર્શકતા છે !

સુ ખરું.

વ એમ જ અમારા મનના મેલ જાણી જવા હોય તો
(હસતી, જ્યોજેટ દેખાડતી) આવું કાપડ અપાવવું.

સુ (વનવેલી પાસેથી પેન લઈ) આ તો મારે રાખવા
જેવી છે ! તારી કને ક્યાંથી ?

વ રાખવા જેવી લાગતી હોય તો બજારમાં ઘણી મળે છે !
[સુલદ્રની લગામ ખેંચાય છે.]

વ (એથી ડરી) તમને ગમતી હોય તો તમે રાખો. માંડ
એ તમારું જ છે ને ?

[સુલદ્રની કમાન છટક ખટક થાય છે.]

વ એટલે કે તમારું એ જ માંડ કહેવાય ને ?

[સુલદ્રની ગરમી નરમ પડે છે.]

સુ તેં આ પેદા ક્યાંથી કરી ?

વ ક્યાંથી ધાપ નથી મારી.

સુ (હેતનું ગુસ્સે થઈ) એમ તને કોણ કહે છે ?

વ પણ સાચું કહેતાં હું શરમાઉં છું.

સુ કાંઈ કારણ ?

વ કારણ કે કારણ તમને શરમાવે એવું છે.

સુ (ચટપટી વધતાં) ઘેલી, તું મને દિવાનો કરી મૂકીશ. મારી એવી ખાનાખરાખી કરતાં તને લાજશરમ નથી આવતી ?

વ ખાનાખરાખી ન થાય એટલા ખાતર તો કશું કહેતી નથી.

[સુલદ્રમાં થનગનાટી જન્મે છે.]

સુ તકદીરમાં જે લખાયું હોય તે લલે થાય.

વ એટલો ત્યાગ હોય તો સાંભળો. મારાં જ્યલદમી પહેન-તે દિવસ આવ્યાં હતાં ને ?-ખીજી ટપાલમાં એમની ભેટ આવી છે. તે આ. એ એમનો ધર્મ ન ભૂલ્યાં !

[સુલદ્ર ઝંખવાય છે.]

વ (કટાક્ષ ફેરવી તોળવા) સામેથી મારે મારો ધર્મ પણ ખજવવો પડશે. સાથેના પત્રમાં હતું ખરું કે બેખી મઝામાં છે.

સુ (છતેજરીપૂર્વક) તું શું કરીશ ?

વ નક્કી નથી.

સુ કંઈક એવું કરજે કે જે સૌથી જૂઠું પડે. મને મોટી ખખર પડેલી કે એઓ અમારા સાહેબનાં ઘરનાં છે.

વ (મોં મચકાવી) તે તમારા સાહેબને ને મારે શું ?

સુ હું એટલા માટે કહું છું કે શું વસ્તુ મોકલવી; એનો તને ખ્યાલ આવે. પૈસેટકે પાવરધાં છે. મોંઘવાંરીમાં માનતાં નહિં હોય.

વ તમે કહો એ આપી આવું.

સુ (શંકા જાગતાં) તું ત્યાં ગયું છું ખરી ?
 વ (સાવચેત બની) ના રે ના. હું તો સમજી કે તમારો
 આગ્રહ હશે. (છલુકાથી) નીકર કોણ મારી ભૂખ
 જવા નવરી છે ?

સુ (ભોંઠાં પડતાં) હું તો પૂછું છું.
 વ ને હું કહું છું.

[બાજુ જરા ચકડોળે ચડે છે.]

સુ (ખુરસીના હાથાપર મુઠ્ઠી મારતો) વનવેલી, પેલો
 રમાલ તે ક્યાં મૂક્યો ?

વ (તીણી નજર તાણી) કયો વળા દુવાલ ?

સુ જે સાટે મારે ને તારે તમાશો કરવો પડ્યો હતો. (વ્યંગમાં
 આંખો ઊઘાળતો) પેલો બનકવાળો—અગલાવાળો !

વ (ચાદ કરવાના પરિશ્રમ પછી) બતક અને હંસને તમે
 એક ગણો એ તમારી તમારી વિશ્વવ્યાપી ઉદારતા છે !

સુ હંસ તો હંસ. (જોરથી મુઠ્ઠી અડાળા) પૂછું એનો
 ઉત્તર આપો ને ?

વ હું એ મારે પિયર મૂકી આવી.

સુ (પ્રકોપથી) હવે છેતરપીંડી ?

વ એટલે ?

સુ (વનવેલીને આંગળાથી ડરાવતો) મેં એને પારકે ઠેકાણે
 દીધો છે.

વ હશે. શહેરમાં એવો રમાલ એક નથી. નમૂના માટે મ

જયલક્ષ્મીનો માંગ્યો હતો.

સુ (તાબડોતોબ) અને તે એને ત્યાં પધાર્યા વિના કેમ?

વ (પ્રતિધ્વનિ જેમ) અમારા વ્યવહાર તમે શું જાણો?

સુ (લહેકાથી) જણાવવા કૃપા કરો!

વ ચન્દા નામે મારે એક બહેનપણી છે.

સુ બોલો; પછી?

વ જયલક્ષ્મી નામે એને એક બહેનપણી છે.

સુ (જમીનને લાત મારી) સભુર. આટલા પ્રપંચ પછી હજી તરકટનાં વલખાં મારે છે? (વનવેલીને મુઠ્ઠી બતાવતો) કેમજનત!

વ (આંગળાંના ઝંકોડા ઝુંથતી) ખાનદાન!

સુ (આંખમાં જવાળા જગવતો) બેવફા ઓરત!

વ (ચાહોમ કરી) ભરથાર! સામું વિશેષણ નથી વળગાડતી એટલી મને સતિ સમજાવે.

[સુલદ્ર વનવેલીનું કાંડું પકડે છે.]

વ (તણખા વેરતી) ખાવડામાં હોય એટલું બળ બતાવી દેજો. કેમતાકાતના પ્રયોગો તો ચાર દિવાલો વચ્ચે જ થાય!

[સુલદ્રના હાથમાંથી વનવેલીનું કાંડું સરી પડે છે.]

સુ (વનવેલીને ધક્કો મારી) ચાલી જ. અદીઠ થા.

વ (હિસાબ માગતી) જઈને ક્યાં જાઉં?

સુ આવી એ માર્ગે પાછી જ.

વ જરૂર જાત. માખાપની માયાળુ ગોદનો મહિમા અનુપમ છે.
સુ (કેડ સુધી મરડાઈ) એટલે જ આજા આપું છું કે
રવાના થાઓ !

વ (શ્વાસ ખાઈ) થાત. (મનમાં) કિસ્મત કેવું કુટિલ છે ?
(સહજ ઓશિયાળી પડતી, સુભદ્રને) એમની હયાતીમાં
ત્યાં રહેતી ત્યારે અહિં આણવા તમે ત્રાગાં કરતા ! હવે
ભાઈભાભીનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું.....

સુ (ગર્જી ઉઠી) મારે એનું શું ? સર્વનું સત્યાનાશ કાં
નથી જતું ? દુનિયામાં પાપનાં પોટલાં આયાત થતાં
અટકે !

વ (મોતની તૈયારીથી) ચૂપ !

[આ ભેગી સુભદ્ર વનવેલીને થપ્પડ ચોડી કાઢે છે.]

વ (થપ્પડવાળા ગાલને હથેલીમાં ઢાંકતી) વાહ તાલીમખાજ !

સુ (વનવેલીનો ખભો પકડી, ખારણા તરફ ખેંચી જતો)
માર્ગ મોકળો છે !

વ (ખભો છટકાવી, પાછી વળી) સુભદ્ર, મરદ છો ?

[વનવેલીના બીજા ગાલે સુભદ્ર બીજી થપ્પડ ખેંચે છે.]

વ હા...શ ! મરદાનગીના સાક્ષાત અવતાર છો ને શું ?
સ્વામી, મરદ રહેશે ખરા ?

[સુભદ્ર શુદ્ધબુદ્ધ ગુમાવી બેસે છે.]

વ (ખારણા ભણી પગલાં માપતી) જવાય ત્યાં જાઉં છું.

પુરૂષ હો, પુરૂષત્વ હોય તો અડગ રહેજો. ખાયલા ન
બનશો. મારાં વાસણકુસણ, લુગડાંલતાં, દરદાગીનો ચરણે
ધર્યો માનજો. ઇન્ડીયેનને અંતિમ ભેટ ગણી પૂજજો.

[સુભદ્રા ઇન્ડીયેનને બારી વાટ અળગી કરે છે.]

વ (ઉંમરા વચ્ચેથી પ્રણામ કરતી) રજા લઉં છું.

[વનવેલી ચાલી નીકળે છે.]

સુભદ્રા મૂર્તિ માફક સ્તબ્ધ બને છે.]

અંક ૨

ચિત્ર ૪

સ્થળ: આંગણું

સમય: સાંજ, મે ૧૫, ૧૯૨૭

[નાનકડા ચોગાનમાં ૯૦ ડીગ્રીએ જે બાહીશાન ખુરસીઓ ગોઠવેલી છે. એથી પડતા કાઠખૂણામાં ઉંચું નકશીદાર ટેબલ છે. ધૂળ આપટતો ગોપાલ એકબે છાપાં ને બેચાર પુસ્તક લાવી એનાપર મૂકે છે.

થોડે દૂરના ફૂવારામાંથી ફૂટતાં જલ કેઈ અનન્ત ફૂદડી ફરતાં હોય એવો આભાસ કરાવે છે. આનુબાનુના ફૂલછોડની રમ્ય સુરભિથી પ્રભુતાના અંશ પથરાયા હોય છે.

હાથમાં હાથ મિલાવી હંસલ ને જયલક્ષ્મી બંગલાનાં પગથિયાં વટાવી અહિં આવે છે. ખસખસી ફૂલેનલનું પાટલુન, આસ્માની કાફરીરી ફાટ-નકીટ ને લવનડર સળીચોકડી સાક્રમાં સળજ

એવો હંસલ: સોનેરી તારની તાસમાં ઓળખાય
નહિં એવી જયલક્ષ્મી: તાજેતરમાં પરણીદિવસ્યાં
દંપતિ સમોવડ, અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરાવે એવાં
શોભે છે.]

હું ગોપાલ, લક્ષ્મણને કહે કે મેક્ષવેલ તૈયાર રાખે.

[ગોપાલ જય છે. બંને આરામથી જોસે છે.]

હું (જાકીટમાંથી ઘડિયાળ કાઢી, જોતો) જય, કેટલાં વાગ્યા ?

જ (પોતાના કાંડાપર નજર નાંખી) છ—સવા છનો સુમાર
થવા આવ્યો છે.

હું ત્યારે તો છ ને સાતની વચ્ચે એમ જ કહેને ? પાંચ
લાખ કલાકની છંદગાનીમાં પંદર મીનીટ તે શા લેખામાં ?

[જયલક્ષ્મી ગુસપુસ મલકે છે.]

હું લક્ષ્મી, સાઠ મીનીટો ભેગી મળે ત્યારે એક કલાક ઘડાય.

જ (અદખ વાળી, હાવકું મોં રાખી) જેમ સાઠ સેકન્ડો
એકઠી કરે એટલે એમાંથી મીનીટ પાકે છે !

[હંસલ આ અણુધાર્યાં નર્મથી આક્રીન થાય છે.]

હું કમાલ ! (પોતાની ઘડિયાળ સામે ફરીથી જોઈ) હું
અદલોઅદલ વખત પૂછતો હતો.

જ (પોતાની ઘડિયાળમાં આંખો પેરાવી) છ ઉપર દસ.

હું મારે માત્ર પાંચ થઈ છે !

જ (મર્મવેધી કપટથી) એમાં હું શું કહું ?

હું (જેમ આવે એમ) તારી દુનિયા પાંચ મીનીટ જલ્દી
જતી લાગે છે !

જ (લાડકી થતી) અથવા તો આપની પાછળ પડી હશે ?

હં (કાંટો ફેરવતો) તું કહે એ મારે કબુલમંજૂર.

[કંઈ અનોખી બલિહારીમાં હંસલ પગ હલાવવા મંડે છે.]

હં (પોતે હસતો) કંઈ બહુ હાસ્ય છલકાય છે !

જ (ફટકી ગયું હોય એમ ખૂબ હસી લઇ) કેમ ન ઉભરાય ? આજે તમે સાફે આંધ્યો એ જોઇ મને એમ થયા કરે છે કે જાણે તમે સાહેબ મરીને શેઠ બની ગયા છો ! વિલાંયતીને બદલે દેશી લાગે છે !

હં વાહ રે વાહ ! હમણાંકી તું બહુ મન ભાવતા બોલ બોલે છે !

જ (મોંએ તોળરો ચડાવી) સાચું પૂછતા હો તો, મને તો, સાહેબનાં ટોપલાં કેવળ અળખામણાં લાગે છે !

હં (અંતરની બદમાશીને બહારની નિર્દોષતાથી ઢાંકતો) અને તું પણ (ભાર સાથે ગણાવતો જતો) એ પાઘપીંગ, ને એ જ્યોર્જેટ અને એ પથ્થરધૂળમાં જે આછકલી મડમની યાદી આપતી તે આજ આ તાસમાં પકડી ગુજરાતણ સમી સોહે છે !

[જયલક્ષ્મી ખમી ખાય છે.]

હં (ટેબલપરથી એ પુસ્તક ઉઘડી, એક બોળામાં રાખી બીજાનાં પાંદડાં ફેરવતો) ટાયલાં જવા દઇએ.

[હંસલ બોળામાંનું પુસ્તક જયલક્ષ્મીને સોંપે છે.]

હું પાનું એક સો ને ચોત્રીસ.

[જયલક્ષ્મી એ પાનું ઉઘાડે છે.]

હું વાંચો.

જ (બાધા જેમ વાંચતી) કડક બ્રહ્મચર્ય એ સર્વસુલભ વ્રત નથી. એટલે એની આવશ્યકતા અનિર્વાય નથી. એક રીતે આ તપ જીજ્ઞાસા વિરલ આત્માના મોક્ષ અર્થે છે; અને પતિ જે એક પત્નીવ્રત આચરે ને પત્ની એક એકપતિવ્રત પાળે તો એ પ્રતિપત્નીના પરસ્પરના ભોગ-વિલાસમાં પણ બ્રહ્મચારીઓનો યોગવિહાર છૂપાએલો માણુમ પડશે.

હું (પુસ્તકના રંગદંભ પાખંડાદિથી નિહાળતો) આ ભક્તિ રસનાં લજ્જનકિર્તન ક્યાંથી નીકળ્યાં ? જયલક્ષ્મી, કોઈ સાધુસન્ત આવી ચડે એને આપી દેજે.

જ (પુસ્તક સંકેલતી) એ વિચિત્રને ?-કે જે વાતની તમને સુગ ચડી એમાંથી મને સુગંધ જડી !

હું (બન્ને નકલને બેઠરકારીથી ટેબલપર મૂકતો) તે શું કહ્યું, ડિયર ?

જ તમને જે વાત ન ચમી, એ મને તદ્દન ખરી લાગી !

હું (કરામતથી) ખોટી કહી કોણે ?-પણ જગતમાં છે એટલાં સત્યોને આપણાથી ઓછું વળગાય એમ છે ? એમાંથી અપજ્ઞેગો સાર તારવવો એ ફીક છે.

[જયલક્ષ્મીને શાન્તિ વળે છે.]

હું (પાટલુનના ખીસ્સામાં હાથ નાંખી, ઉભો થતો) પ્રિય, આજ તફન નવતર ભણતર શીખવું તો ?

જ તો નવી જ હોંશે હું ગોખી પાડું.

[કશું કહ્યા વગર હંસલ અંગલામાં નય છે. જય-લક્ષ્મી ગેહું પુસ્તક વાંચવા લાગે છે.]

હું (ઉછળતા પગલે આવતો) એ શીખામણુસતકને મરવા દે.

[હંસલ જયલક્ષ્મી પાસેથી પુસ્તક છુટવી લે છે. ને ધૂળપર પડવા દે છે.]

હું (જયલક્ષ્મીને સોંપતો) આ તારો પહેલ્લો પત્ર. પત્ર આવો હોય ?

જ (પત્રને ખત્રે ખાળુ ફેરવી) ત્યારે કેવો હોય ?

હું એ જ તને આજ સમજાવવા ધાંડે છું.

જ ભલાં મારાં ભાગ્ય ! દૂધથી ઉજળું શું ?

હું (ખુરસીમાં બેસી, હાથાપર પોતાનું વજન ઢાળતો) પત્ર એ આત્માનો આવિર્ભાવ છે.

જ આવિર્ભાવ એટલે ?

હું સ્વયંસ્ફૂરિત પ્રેરણા.

[જયલક્ષ્મીને 'સ્વયંસ્ફૂરિત'નો અર્થ પૂછવાનું મન થાય છે. પણ હામ નથી હોતી.]

હું એમાં એક સખૂન એવો ન હોવો જોઈએ કે જેથી વાતાવરણ કૃત્રિમ બનતું હોય.

જ (મનપરથી કાચુ જતાં, ટોળથી) અને સખૂન એટલે ?

હું (અપરીમાં પ્રકાશ પીસતો હોય તેમ) સખૂન એટલે

શબ્દ. (જરા રતાશ આવતાં) કહે તો શબ્દકોષ લાવી દઉં ! પછી તારે પછીનો પણ અર્થ નહિ પૂછવો પડે !

જ (મનાવવાની મહેનત કરતી) આવડતું હોય તો હું પણું ખરી ? (આનંદ આપવાની લાલચે) તમે એકદમ લાલધૂમ થાઓ છો ત્યારે બહુ બીવાય છે. મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે શાન્ત ચિત્તે શિક્ષણ આપે એ જ આદર્શ શિક્ષક : બાકીના બધા પંતુજી.

હું (રાતાંચોળ થઈ) એટલી વારમાં ભૂલી ગઈ ? શિક્ષક ને શિક્ષણ નામના મારા નિર્બંધનું એ સારરૂપ તત્ત્વદોહન છે.

[જયલક્ષ્મીના દિલમાં અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે :
પણુ કેમે કરી એ એક સરખો ઉચ્ચારતી નથી.]

હું આડી કુચલીમાં સીધો મુદ્દો ભૂલાઈ ગયો ! (ચરમા કાઢી, સાફસૂફ કરતો) બાપુ, તારે કોઈ કાળે મને બહાલા ન લખવું.

[વિખવાદના ડરે, ગમતું નગમતું બધું સાંભળવાનો જયલક્ષ્મી સંકલ્પ કરે છે.]

હું કબુલ કે સૌથી વધુ બહાલ તું મારાપર વરસાવતી લઇશ : પણુ એ કહેવાય તો એની કિંમત કરી નથી. ચાર આંખ મળી કે બહાલાબહાલીનાં સંબોધન શરૂ થતાં હોય એ મારા માન્યામાં નથી આવતું.

[જયલક્ષ્મીની ચુપકીરી હંસલના ધ્યાનમાં ઉતરે છે.
વિસ્મય બતાવ્યા કરતાં, આક્ષેપ કરવા ધરાડવાનું એ નક્કી કરે છે.]

અંક ૨, ચિત્ર ૪

હું જયલક્ષ્મી, પત્ર કેવો હોય એમ તેં પૂછ્યું હતું, કાં ?
જ (હળવેથી) હા.

[એત્રણ નોટપેપર ભરેલું એક કવર કાઢે છે.]

હું (ખુરસીમાં લાંબા થઈ) સાંભળ. (મનમાં થોડું થડકાઈ)
પ્યારા દોસ્ત !

[જયલક્ષ્મીના અંતરમાં દ્વેષનો દાવાનળ પ્રગટે છે.
પણ ટકને વળગી રહે છે. હંસલ એટલું સમજી શકે
છે. ગમે તે ભોગે પત્ર પૂરો સંભળાવવાની એનામાં
ખૂની ઝનૂન આવી ભરાય છે.]

હું દસકા પહેલાં હું બાલા હતી. શેરીને શાન્ત ખૂણે સૌ
સહિયરો રમાય એટલી રમત રમતાં, લાગ સાંપડતાં
વરવહુના ખેલ-પણ પૂર દાઢથી ભજવી લેતાં.

એમાં એક દિવસ કૌતુક થયું. એક નવું જ પાત્ર
અમારી સામે આવી ઉભું રહ્યું. અમને-સાચું પૂછો તો
મને એકને જ એની એટલી બધી દયા આવી કે તેનું
નામ-દામ-ગામ-કામ પણ પૂછ્યા વિના એને અમારી
રમતમાં રમતો કરી દીધો. એ પળે એની આંખમાં જે
હર્ષ ઉભરાયો તે અનિર્વાચ્ય હતો.

જ્યારે જ્યારે કોઈ આવું આવી ચડતું ત્યારે
અમારા મંડળને એક જ રમત સુઝતી-રાજારાણીની.
કોઈ સહિયર રાજા થાય ત્યાર કરતાં આવે પ્રસંગે, જે
રાણીપદું ભોગવે તેને, ખૂબ જ લહર પડતી: અને
પરીણામે સહિયરોમાં પારાવાર ચડસાચડસી થતી.

કેટલાય કાળથી હું કોઈની રાણી થઈ નહોતી એટલે આજ તો હું જ રાણી બની બેઠી અને બાકીનીને પ્રધાન, સીપાઈ, હવાલદારના હોદ્દા વહેંચી માર્યાં. પેલો ભિખારી તો રાજ્ય કરવા જ આવ્યો હતો ને ?

રાજ્યની ઉપજ વિશે અમે ગંભીર મસલત કરતાં હઈશું ત્યારે સામેથી કોઈ જમડું લશ્કર આવી ચડ્યું. તેમનું ખડખડાટ હસવું તોપના ગડગડાટ જેટલું ભયંકર હતું. સીપાઈ સંતાઈ ગયો, પ્રધાન દોડી ગયો, હવાલદાર બેભાન બન્યો. ને રાજ્ય શત્રુને શરણે જઈ હળીમળી ગયો. અકબર સામે પ્રતાપ જેવી હું એકલી ટેકીલી રહી !

એ રાતે મને સમાચાર મળ્યા. પેલો અજણ્યો તો એ જ સવારે પરદેશથી આવ્યો હતો. ને જે લશ્કરે અમારી કચેરીને બરખાસ્ત કરાવી હતી તે તેનાં સગાં-સંબંધીનું તેની શોધમાં નીકળેલું સરવસ હતું. પણ પેલા ગડગડાટનું કારણ અદ્ભુત નીકળ્યું. એ તવંગરની હું ક્યારેક મિલકત થનાર હતી.

જીવનનાં જળ એમ વહ્યાં કરવાનાં. અમાઝી કુદરતની પિઝાન જેમ જ આપણી અંતરની ઓળખાણ સામે સૌ દુર્ઘ્યાનું અદ્દહાસ્ય જ ફેંકવાનાં.

[લોહીતરશ બીપાવતો હંસલ, કાગળ આરપાર અને તો કંઈક ઉકેલવાની માયાફોડ કરતો જણાય છે. દાંત નીચે ચવાતા હોઠમાંથી ઝેરી ખુનસ હાસ્ય-વાટે સરવું હોય છે.]

- જ (બરફની ગરમીહંડીથી) પત્ર આભેહૂબ છે! કેનો છે ?
 હં (હોંશથી) કેનો શું ?—મારો પોતાનો.
 જ લખનાર કોણ છે ?
 હં એમ રોકડું પૂછતાં નહોતું આવડતું તે છળ વાપરવા ગઈ ?

[જયલક્ષ્મીના ચહેરાપર શાહી ઢળે છે.]

- હં (મનમાં) રોતણ ! (પત્ર આપી, પ્રકાશ) તું તારી આંખે ઉકેલ કે કંકોત્રી કેની છે ?

- જ (આખા પત્રમાં આંખોને મુસાફરી કરાવી, સહી વાંચતી) લિ: ક્યાં નથી ઓળખતા ? (મનમાં) હત તારી ! (પ્રકાશ) લ્યો.

[હંસલ પત્ર લે છે. ને ઉત્સાહથી ઘડ વાળ્યા

પછી, હૃદયપરના ખીરસામાં નાંખી, બહારથી દાખ્યા કરે છે.

[જયલક્ષ્મી રૂંચે રૂંચે બળી મરે છે.]

- હં (સોગટી મારતો) જાણ્યું ?
 જ (વદન સંતાડતી) જાણ્યું.
 હં કશી ખોડખાંપણ જડી ?
 જ હા; મારામાંથી.
 હં (નિર્દય આશ્ચર્યથી) તારામાંથી ? ઓહ્ હો! શી જડી ?
 જ (ઉભરો રોકી) તમારી તહેનાતમાં આવા પત્ર ને આવાં પત્રનાં લખનારાં હાજર હોય પછી હું કે મારો કાગળ શી વિસાતમાં છીએ ?

[હંસલના મનમાં અણનમ પવન ફૂંકાય છે.]

પડદા પાછળ

હું (ઘડિયાળ જોઈ, એકદમ ઉભાં થઈ તત્પરતા ખતાવતો)
ચાલ; જઈ આવીએ.

જ હું ન આવું તો ?

હું (મનમાં) જાણે જગતનો વિકાસ થંભી જશે !
(પ્રકાશ) કેટલી હદખડારની ઇર્ષ્યા ? જેનું જીવન
છિન્નલિન્ન કરી મૂક્યું એનો જન્મદિ પણ સુધારી
શકતી નથી !

[જયલક્ષ્મી પોતાના મૌનભંગ માટે પરતાય છે.]

હું (ધાંધલ કરતો) બોલ; આવ છ કે ?

[અંદર પાસણામાંથી ફિરીટનું રડવું સંભળાય છે.]

જ (સફાળા ઉભી થતી) જાગ્યો ! (ધીરેકથી) ક્યારનો
સૂતો હતો !

[જયલક્ષ્મી અંદર જવા જાય છે.]

હું નવાઈનો જાગ્યો હશે !

જ (ખીતી, આગળ ડગલું ભરતી) ભૂખ્યો થયો હશે.

હું (જતો રહેતો) ઓકે એટલું ઠાંસજે !

જ (સ્થિર થઈ હાથ લંબાવતી) ક્યારે-ક્યારે આવશે ?

હું (ફૂર તુમાખીથી) અવાશે ત્યારે.

[હંસલ જાય છે. જયલક્ષ્મી, મોટર કંપાઉન્ડ
બહાર નીકળે ત્યાં લગી રજ જેટલું હસતી નથી.
પછી તુરંતોવરત અંદર દોડે છે.]

અંક ૨

ચિત્ર ૫

સ્થળ: અગાસી

સમય: રાત, મે ૧૫, ૧૯૨૭

૧૧ યૌદશની સંગેમરમર ચાંદની અજબ ખીલી છે
દુનિયા મનાય છે એટલી મતલબી નથી થઈ એનો
ભણે કે આ પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે.

સાફાને બગલમાં સમાવી હંસલ પગથારપર
બેઠો બેઠો હંચે આકાશના તારલાનાં વધુઓળાં
તેજ મનમાં સરખાવતો જણાય છે. બહુ વારે
કલ્પનાલયથી કંપતો જતો, એ બકીટ અંદર
છૂપાવેલી તાજી પિસ્તોલ બહાર કાઢે છે: ને ફાટી
આંખે એના ચળકારથી અંબય છે.]

હું પૈસા એ જ જીવનનું સુધસાધન ને લક્ષ્યબિન્દુ હોત તો
અમને આવડત એટલું અમે છકી જાત. (હંડા વિચારને
અંતે) પણ નથી.

[હોઝા યાય છે. થોડું ફરે છે. સાક્ષને ખૂણામાં ફેંકે છે. કોટ-નકીટ હતારી, ખીજ દિશામાં ઉથોટ છે.]

હું (વીખરાએલા વાળને વધુ વીખેરતો) અર્થહીન જીવન કરતાં મનોહર મૃત્યુ શું ખોટું ? વન ન મળી ! જયમાં મળવા જેવું શું છે ?

[ધુંધણખર બેસી પિસ્તોલ કપાળ વચ્ચે ગોઠવે છે.]

હું આ પણ સમાધિનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે ! (થોડાપર અંગુડો ગોઠવી) પળ-એ પળ-ને ઈન્સાફ !

[કાયલ ટહુકે છે.]

હું (એ દિશામાં.) ફિટકાર !

[કાયલને હડી જતી જૂએ છે.]

હું (પિસ્તોલ પગપર રાખી, ચન્દ્રને પૂછતો) વાંક બુદ્ધિનો કે હૃદયનો ?

[પિસ્તોલને હૃદય સામે તાકે છે.]

હું કરૂણ જીવન ને કરૂણ મૃત્યુ !

[શિકારી કોટ, રૂંઝડાં ટોપી ને ચપોચપ બ્રીચીસમાં એક જુવાન અમલદાર આવી ચડે છે. એક તરાપ સાથે પિસ્તોલ કબજે કરે છે.]

હું (મનમાં) કહણાઈ ! (પ્રકાશ) નાપાક ! પરાયા ઘરમાં ધુસી આવવાનું તને કદ સરકારે શીખવ્યું ?

અ (હંસલ સામું જોવાની પરવા ન કરી.) મારી મુન્સફી !

[હંસલમાં હૃદયકમ્પ થાય છે.]

અ મને નાહાન કહેનાર તું કેવો છું; એ માપવાનાં પદ્માં તારા પાસ છે ખરાં ?

હં (નિરાધાર ઉદ્વિગ્ધતાથી) કહે; કેવો છું ?

અ હરામીનો હરામખોર !

હં ગમે તેવો પણ એ હું છું ને ?

[અમલદાર આડુંઅવળું જુએ છે.]

અ કલાના બાળ ! આમ જ તે તારી અક્ષરભાષામાં અનેક જીવેને ચગદી નાંખ્યા છે !

હં એ જાણવાની ફરસદ ને અક્કલ તારી અમલદારીમાં ક્યાંથી આવી ?

અ તારી આંખે ચક્ષમા એમાં દુનિયાને આંધળા માને છે ?

[હંસલ અંતરમાં લડલડ બળે છે. હૃદયને જોવાની ઉમિં થતાં એ ટ્રીકોલીન ખમીસ ને મલમલ પહેરણના ચીરાડા કરી, ત્યાં આંખ ઠારે છે. ગાલ ને ગળા વાટે થઇ ઉતરી આવતી અમુધારની એ ત્રણ નીકા હૃદયપથથી સરી જાય છે.]

હં (સ્વગત જેમ) પસ્તાવાનાં આંસુ પાપનું નરક ધોતાં હશે !

[અમલદારની આંખો કમકમે છે.]

અ (ખભે હાથ મૂકી) થાકી ગયો ? પ્રભુની-પ્રભુ હશે તો-સખ્તમાં સખ્ત સખ તારે માટે સરળઈ ચૂકી છે ! ત્યારે બાકી શું કામ રાખે છે ?

[હંસલ પ્રેમ ને પ્રશંસાથી અમલદારને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરે છે.]

અ (હોઠ નીચે આંગળી ધરી) ચન્દ્ર એના કલંકથી ઉન્નતવલ છે !

[હંસલ શોધમાં ગુલતાન છે.]

અ (આંગળી આઘી કરી) એમ આ હોઠ એના તલથી અલૌકિક છે !

હં (પ્રયત્ન પડતો મૂકી, આંખોને પાસોપાસ લાવી, અધર-અધરનું અક્ષર ચુંબન ભરી) તું-તું-

[વનવેલી કપાળઠાંકતી ટોપીને બાજુમાં મૂકે છે.]

વ હા; હું-હું-હું જ !

[હંસલ ઉપાધિનું લાન ભૂલી જાય છે.]

હં (મર્યાદિત અંતર રાખતો) તું હતી ક્યાં ? પિયર નહોતી ! સાસરે તાળું હતું !

વ (સાવધાન થતી) ધીરજ ધર.

[વનવેલીનો સાદ બેસી જાય છે.]

હં તારા કંઠની મીઠાશ ક્યાં ગઈ ?

વ બહું કહીશ. આજ તો વરસ જેવડી વીતી છે !

[હંસલ સંયમ કળવે છે.]

વ (ટોપી સાથે રમતી) પત્ર ને પેન મળ્યાં ત્યારે મન ઉઘાળા મારતું હતું. એમાંથી તરંગ ઉઠ્યા. પછી અમારે યુદ્ધ થયું.

હં હેં ?-થું ?-ફરી કહે તો ?

વ ફરી કોઈ વાર ફરીથી કહીશ.

[હંસલ એટલું મનને મનાવી લે છે.]

વ પછી હું આખરી સલામ ભરી નીકળી પડી. ચન્દ્રને

અંક ૨, ચિત્ર ૫

મળી. રાત લગી રહી. પહેલાં એ આપણું જાણતી હતી, તે મેં જાણ્યું. પછી જે નહોતી જાણતી, એ પૂરું જાણાવ્યું.

હું (વિસ્મય વીતતાં) ભૂલ કરી.

૫ ભલે કરી. ઉપાય નહોતો. આ પોશાક એનો છે. ગરીબડીની જે વલે થાય એ ખરી !

[હંસલને આ આત્મભોગ અનૂપ લાગે છે. જોઈતા શબ્દ ન લાઘતાં એ મૌન સેવે છે.]

૫ હંસલ, આટલા પ્રસ્તાવ પછી મારે આપની મદીનગી માપવાની છે. અનેક વેળા તમે ઉચ્ચાર્યું છે કે કોટિ ઉપાયે પણ આપણાથી સાથે જીવાય તો સાફ. સૌને ડોકર ચડાવી હું તમારે આશરે આવી છું. આદરસત્કાર કેવો કરશો ?

[હંસલની સાન ઉઘડે છે.]

૫ જીવસંતોસટની બાજુ વખતે તત્વજ્ઞાનના વમળમાં ગુંચવાયા કે શું ? (બખાળા કાઢતી) કે કવિતાની કલ્પના સ્ફૂરવા માંડી છે ?

હું (જીદ જેમ) જયલક્ષ્મીનું શું ?

૫ (ક્રોધાવેશમાં) અમાઉ એ વિષે સ્વપ્નું સરખું નહોતું આવ્યું ?

[હંસલને પોતાનું કમજોર સાહે છે.]

૫ વળી સુભદ્ર કરતાં જયની હાલત વધુ દયાજનક કદી નહિ થાય !

[હંસલની રગરગમાં પ્રબળ ઉશ્કેરાટ પ્રસરે છે.]

હું કબુલ છે ! જીવનની ભાવિ સફર તારી હૈયાહોડીમાં તરીય.

વ ન જયલક્ષ્મીનું શું ?

[હંસલ ગોથું ખાય છે.]

વ તમે મને એમ પૂછો ત્યારે એ સ્વાર્થ કહેવાયઃ હું તમને પૂછું ત્યારે એ સમભાવ કહેવાય.

[હંસલ પ્રશ્નની ચથાર્થતા મનમાં સ્વીકારે છે. પણ ઉત્તર અગમ્ય રહે છે.]

વ હંસલ, તમારામાં પેસેલી થોડીક જેરસમજ દૂર કરે તો મને દરગુજર કરશે. આપણો સ્નેહસંબંધ વાસનાના કોઈ કીડા માફક નથી જન્મ્યો-કે નથી ઝુલ્યો.

હં સાચું કહ્યું.

વ એટલે પતિ તરિકેના તમારા સધળા હક્ક જયલક્ષ્મી ખાતે સાચવી રાખી, તમે મારા મિત્ર થઈ શકશો.

[હંસલના હૈયામાં ભરતી આવે છે.]

હં દિલમાં દફનાવેલી એક માન્યતા ખોદી કાઢું છું તો ધ્યાન દઇ સાંભળો. નિઃસંક ચોક્કસાધત્રી હું માનું છું-કારણ જાણનારો જાણે-કે જયલક્ષ્મી મારી શારીરિક સ્ત્રી છે ને વનવેલી મારી માનસિક મિત્ર છે !

વ હંઅ; આસ્તે !

[જરા અનુગતાં વેણ નીકળ્યાની શંકા જગતાં, સ્વાસ્થ્ય યામવાના હેતુસર હંસલ મનમાં ગાયત્રી-મંત્ર બાણી જાય છે.]

વ (રંગ રેડતી) હંસલ, જગત્રીસી કરડી ખાશે તો ?

હં (વધુ પડતો અસ્વસ્થ થઇ) સ્થળ ને સમયથી સુરક્ષિત

રહીશું તો કોણ વાળ વાંકો કરે એમ છે ?

[વનવેલી શહત પામે છે.]

હં દિલદરિયાવ વન, આ સમજવા જેવું છે. પાપ આચરવામાં નથી: પકડવામાં છે. ચોર ચોરીમાં ફાવે ત્યારે મળ મહાણે છે: (મુઠ્ઠી ખીડતો) પકડાય તો જ સજા ચાખે છે !

[વનવેલીનું મન ચળે છે.]

વ (હંસલની હથેલીમાં તાળીઓ ટીપતી) અને આપણું છાનગપતિયાં છાનાં જ રહેશે ?

હં (છાતી પહોળા કરી) એ ખટપટ મને સોંપ. પૈસા શું નહિ કરે ?

[વનવેલી વશીકરણમાં સપડાતી જાય છે.]

વ (હંસલના છૂટા પણ લીસા વાળમાં આંગળાં પરોવતી) ખીજું બધું તો ઠીક. બાકી નશીબના બળિયા લાગો છો !

હં પ્રારબ્ધ વિના આપની પધરામણી થઇ હશે !

વ (ન સાલબું કરી, વાળ ઉઘાડી રાખતી) અહિં એટલા ત્રીણા ને આજા વાળ છે કે લવિખ્યમાં તાલ પડવા સંભવ છે !

હં (વનવેલીના ગાલે પુંકથી પવન નાંખ્યા પછી) તમે ક્યારની પાડી નાંખી છે ! બાકી ક્યાં...

[વનવેલી જોરથી હંસલના પ્રકુલ ગાલ દાખી એને બાલતો બંધ કરે છે.]

હં (તરછોડી) માત્ર મોં શું કામ ? (વનવેલીના ખોળામાં માથું નમાવી, ઉચકતો) સાંડે શીર તમારા ચરણશરણમાં

ચ એને પંપાળવું કે પછાડવું; એ તમારી મનમોજ છે.
સ્નેહલ હસલ, મારી મોજ તો એને હેતલાડથી છંદગીભર
પંપાળવાની છે.

હં (અમત્કાર અનુભવતો હોય એમ) શું સાચોસાચ ?

[પરસ્પર મુંગા કાલની લે-દે થાય છે.

પડેયો પિયુ પુકારે છે.]

ચ જોયું ? આમાં સચરાચરના આશીર્વાદ છે.

[રાવણદુશ્મની ધૂન મચાવતો કોઈ મસ્ત ફકીર
નીચે બુલંદ અવાજે ગાતો નીકળે છે.]

હં સાંભળ. મારો સિતાર મને વાંઝિયો લાગે છે !

[એકમેકને આશરે બંને બેસે છે.]

૨ ક્યાં દૂંડે તું ખુદાઈ ?

મુસાશીર !

ક્યાં દૂંડે તું ખુદાઈ ?

અટપટિયો સંસાર બધો આ,

પંથ વિકટ છે ભાઈ;

રાત અંધારી ઘોર જામી જ્યાં

ના સુઝવાનું કાંઈ : મુસાશીર !

માયા, મોહ, અસૂયા, ઇર્ષ્યા

જગની જૂઠી સગાઈ;

ભક્તિતણી તું કદની ઝોઢી,

હરિ વિણ છોડ પરાઈ : મુસાશીર !

અંક ૨, ચિત્ર ૫

જીવનભર તુજ આતમ ઉપર
સ્વારથ નીંદ છવાઈ;
જાગ, થયું પરભાત અનુપમ,
પૂર્વ બન્ને શરણાર્થિ મુસાફીર !

ક્યાં દૂંઢે તું ખુદાર્થ ?

મુસાફીર !

ક્યાં દૂંઢે તું ખુદાર્થ ?

[ગાન ધીરે થતું બંધ પડે છે.

હંસલના મનમાં એના અર્થથી ઉત્સાહપાતલ
થવા લાગે છે.

વનવેલી હૃદયમાં આલાપથી મુગ્ધ બની
હોય છે.]

વ વાહ વાહ ! ઉસ્તાદ ગવૈયો !

હં ને અફલાતુન ગાન ! (દૂર ખસી) વન, મારી પોલાદી
જાતીને ય એણે સોંસરવી વીંધી છે ! આપણા આચરણ
સામે એમાંથી હું પ્રભુનો પયગામ—એનો પડકાર સાંભળું છું !

વ (ખલા ઉઠાળી) આપનું હૃદય પાણીનું હશે !

હં એટલે ?

વ નીકર આમ ન લગી પડે. (સત્તાનો હાથ લંબાવી)
એ બીખમગુનો ઉદ્દેશ તમને વૈકુંઠનો પંથ ચીંધવાનો
હશે ! કેમ; એમજ ને ?

હં (કપાળને સહેજ વાર એ આંગળાં વચ્ચે દાબી, પછી)

બીજું શું ?

- વ (સરોષ) બીજું બધું : (ડોકું ધ્રુણાવી) પણ એ નહિ.
(એક નાણાંસીકો આપતી) ફેંકો; ને ખાત્રિ કરો કે એ
કોનું પેટ પૂરવા ભાંજગડ કરે છે ?

[હંસલ હસો થાય છે. પોતાના કોટમાંથી સીકકો
કાઢી, પાળ પાસે જઈ, ધ્યાન પૂર્વક ફેંકે છે]

- હં (પાછો ફરી) વિતરાગી સમો એ અદ્વાહને આશરે
હળ્યો છે !

ફ સલામત, બાબા !

- વ (ફકીરના અવાજ કોર હંસલનું ધ્યાન દોરતી) સાંભળ્યું ને ?
તમારા જેવા કાફરની, એ પયગંબર સલામતી ચાહે છે !

[હંસલ સાનસાન ભૂલે છે. મનમાં કોઈ મહા
બચ્ચા એને પીડી રહી છે. એને વિસરવાના સુલભ
ઉપાય તરિકે, વનવેલીના ખોળામાં મૂકી એ સુવે છે.
વનવેલી આ છૂટ નિલાવે છે. પણ હંસલને જ કંઈક
અઠળામણ થતાં પોતે તુરત બેઠો થઈ જાય છે.]

- હં એક જ વન, તો તું કહે એ મારે સાચું-સોના જેટલું
સાચું. તું મને પજવ મા. તારો તો ગુલામ છું. *

વ (મીઠી જીભે) કારણ ?

- હં કારણ તું મારી ગુલામ છું.

[વનવેલીને આંચકો આવે છે.]

- હં ન હો તો બનાવવાનો છું. બેઠિતાં અંતર એક દરજ્જાનાં
રહેશે-જૂદારો નહિં વેઠાય.

અંક ૨, ચિત્ર ૫

[વનવેલીને પોતાની બહુ જોવી અસરનું ભારે અભિમાન થાય છે. સાથે બાજુ બગડે નહિં એની સાવધાનીથી પણ એ અનળ નથી.]

હું મારી જીવનદાતા,...

૫ (આશ્ચર્યના આનંદથી) અને એ હું ?

હું તું જ તું. (બેઠિની વચમાં પડેલી પિસ્તોલ ઉચકી)
આને કિરીટકુંવરનું રમકડું માનતી હતી ?

[હંસલ ખીનજવાબદાર હાસ્ય ભોગવી લે છે.]

૫ (આંખોમાંથી અમી રેડતી) મને એમ કે મોટા ઘરનાં મોટાં કોડ !

[હંસલને વનવેલીની ટકોર પરવડતી નથી.]

હું (સ્વસ્થ થઇ) વેલી, જીવનમરણની ઝપાઝપી જામી હોય ત્યાં રંગમંડપનાં વર્તન શોભે ખરાં ?

[વનવેલી ફસલું લે છે.]

હું મારી રીસામણી, તું આમ લજ્જા મરે-લજ્જા મારે...

૫ (ખલા ધ્રુજવી, કાન ઢાંકતી) ન બોલશો.

હું (ડાખા હાથથી વનવેલીના અરાડાને સર કરી) બોલીશ નહિં તો ખતાવીશ.

[હંસલ પિસ્તોલનો ખાર કરે છે. ધાયલ પપૈયાની પાંખોનો નિર્બળ ફફડાટ વનવેલીનું હૃદય વલોવી નાંખે છે.]

૫ (જમણી હથેલીમાં આંખો દાખી) ફૂર ! હૃદયહીન !

હું (ગર્વથી છાતી ઠોકી) એવી ફૂરતા આ હૃદયપર

અજમાવાની ઉદારતા...

૧ (ડોળા ફાડી) નથી સાંભળવું. કઠોર કારણોના તું
ઢગલા સાચવે છે !

હું અને એ એકેએક કારણ પાછળ લાગણીની કોમળતા
વસી હોય છે. પપૈયાનું ખૂન આવશ્યક હતું. (વનવેલીના
ગળા આસપાસ પોતાના હાથની માળા આરોપી)
આપણા નાચરંગ એ શેનો જૂએ ?

જ (અંદરથી અહિં ઉછળી આવી, માળા વીખેરી નાંખતી)
મારા હંસલ, ઘડી પહેલાં એક વિકાળ ભડાકાથી હું
ઝખ્ખી, જાગી ગઈ !

[ચપળતાથી આવી હટી વનવેલી ટોપી ઓઢી લે છે.]

હું સ્વપ્નું હશે !

જ (આમતેમ ટગર ટગર જોતી) તમે ક્યારના આવ્યા
છો ?) હંસલનાં કપડાંને એકઠાં ઉપાડી છાતી સરસાં
રાખી, મનમાં) આમ કેમ ? (વનવેલીને જોઈ) આ
ભાઈ કોણ છે ?

૧ (ગળું ખુંખારી) હું શત્રુ છું.

હું (ઉભો થઈ અચ્છડ અદ્ય વાળી, મનમાં) આવાં શત્રુ
સૌને હજો !

૧ ને તામે કરવા આવ્યો છું.

હું (કોધની કકડતી તરાપ મારતો) કોની શત્રુ ?

[વનવેલી શેમાંથી અનુભવે છે. જયલક્ષ્મી ક'પે છે.]

હું (વનવેલીની ટોપી ઉચકી, કોટમાંથી સેર બહાર સરકાવી)
લક્ષ્મી, જોઈ કે ? કેવી ડંસીલી નાગણુ છે ?

[વનવેલી જ્યલક્ષ્મી સામી ફેણુ માંડે છે.]

જ (વનવેલીને વળગી) વ...વ...વ...ન...

[ધાધસની ધીરમીન બુલ અંગુઠામાં ભરાતાં જ્ય-
લક્ષ્મી લથડે છે. વનવેલી એને ઝીલી લે છે. અધાર્યો
અંતરપટ ઉચકાય છે. આશ્વાસન દેતા પતિ પાસે
દુર્ભાગ્ય રડતી પત્નીનું સજીવ ચિત્ર હંસલ સામે
લજવાતું હોય છે. એકી ટશે એમાંથી એ હાસ્ય,
શ્રૃંગાર ને કડ્ડાના રસભાવ બારાફરતી અનુભવ્યે
જાય છે.]

જ બહેન, તમે ?-અત્યારે ?

હું (આડો ધા ઝીલતો) કેમ ન હોય ? જેમ તું છું તેમ
એ છે. જેવી તું છું.....

વ (માયું મારી) બાપુ, જ્યલક્ષ્મી, હું તો લલાટની
ખેંચી અહિં ધસડાઈ આવી છું. મને આશરો
આપશો ને ?

હું (બન્નેને અળગાં પાડી, વનવેલીનો હાથ પકડી રાખી)
હું પોત્તે પ્રાણ પાથરીશ.

જ (હંસલનો છૂટો હાથ પકડી) આપણ બન્ને
પાથરીશું.

[પળ બે પળ મૌનનું સામાન્ય ચાલે છે. એના
પ્રભાવમાં સૈનાં ભારે હૈયાં થોડાં થોડાં હળવાં થાય

છે. પોતપોતાના કંડા વહેમોના મન્યનમાંથી પરસ્પર
વિશ્વાસનું નવનીત તરી આવવા માટે છે.]

જ વનખા, તમે લલાટની શી ફરિયાદ કરી ?-રૂઠું છે કે શું ?

વ શી વાત કંઈ ? ધરેથી પિયર જવાની લત લઈને નીકળી.
ગઈ તો લાભીએ મેણાં માર્યા ! ધરતીએ મારગ ન
આપ્યો એટલે આખર અહિં આવી !

જ લલે પધાર્યા. રહેશે ત્યાં લગી, ઉરને ઉમળકે મહેમાન-
દારી કરીશું.

હું (રાતા લોઢા જેવા તપી) ઉંમરે ચાલ્યા આવના
અતિથિને એમ પૂછવાનું હોય કે ક્યારે પાછા જશો ?
આખી ઇંદગીભર પડી રહે તોય વધુ આગ્રહ ન કરીએ ?

[જયલક્ષ્મી ચૂપચાપ બને છે. પોતે કેમ વતેં તો
હંસલ ચૂપ રહે; એ નક્કી કરવાની શક્તિ કે યુક્તિ
એનામાં રહી નથી.]

વ (જહાઝ વર્ષાવતી) લક્ષ્મીલાભી, ધારો કે હું કાયમ
ખાતે અહિં ધામા નાંખું. તો...?

જ (ઉસ્તાદીથી) તો લાઇનું ધર છે.

[હંસલને ઠારી ધા લાગે છે.]

વ જો, જો: હોં. વટની મારી હું બધું કંઈ એવી છું !

હું (સખ્ત બળતરા સાથે) એમાં એને શું કહો છો ?
ધરનો ધણીરણી હું છું.

જ હા, બહેન.

અંક ૨, ચિત્ર ૫

- હું (કાપી નાંખી) મુંઝાં મરો. મારામાં એમને ભરતક વિશ્વાસ છે.
- ૧ સૌને સૌને વિશ્વાસ છે.
- હું (ચાણુકના ફટકા માફક) ગળાં ફંધાઈ રહે એટલો. વનવેલી, એવા જીભના વ્યવહારની મને પરવા નથી. જે કરવું છે—જાણી જોઈને કરવું છે એનો વળી ઢાંકપીછેડો શો ? જય, તારી સમજણી ખીક, ઇર્ષ્યા, શંકા હવે સાબિત થશે !
- ૪ (ઓછું આવતાં, આવેશમાં) મારે મારે કિરીટ એકે લાખ જેવો છે. ભલો એ ને ભલી હું.
- ૧ (જયનો ખભો હલાવી) ભલી ભાભી, નવાં તૂત ઉભાં ન કરશે. (હંસલ તરફ વળી) ભલા ભાઈ, ઉપા ઉગતાં હું ચાલી જઈશ.
- હું (ગગનમાં ગાજતો) હું કહું છું કે એ નહિં બને.
- ૧ (આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક) ઉપા ઉગશે તો—તો જરૂર બનશે.
- ૪ ના; બહેન, ના.
- ૧ તમે બન્ને અવિચારી છો. (અટકતી જતી) જીવાન છોકરી—ન પિયર રહે—ન સાસરે જાય..:
- હું (પથરો ફેંક્યા જેમ) તમે ડરો છો કેનાથી ?
- ૧ (અભિમાનની કમાન છટકતાં) ડરાવનાર છે કોણ ? મુભદ્ર જન્મથી ડરપોક છે: માઆપ...

[આખો ખંખેરતી હોય તેમ માથું ધુબવે છે.]

હું (થનગન થતો) બોલો. (તરંગોથી અસ્વસ્થ બની) બોલ.

વ સહભાગ્યે મરી પરવાર્યા છે.

જ (ચકિત થઇ) ભાગ્ય એમનું કે જગની જંજળમાંથી છૂટયાં: બાકી એમના વિના તમારી શી સ્થિતિ ?

વ (આડો હાથ ધરતી) રહેવા જ દેવો. એમની એટલી મહત્તા હું સ્વીકારતી નથી. માતૃપિતા પૂજ્ય જ હોય એ સિદ્ધાંતમાં અંધશ્રદ્ધાથી ઉપજતી નબળાઈ સિવાય કશું નથી. તિર્થંકર હોય તો શિરછત્ર તરિકે સન્માનવા એ ઠીક છે: પણ કેટલાંક તો પગ નીચે ઘૂંટવાને લાયક હોય છે !

જ (રોકતી જતી) શું બોલો છો ? જોણે જન્મ દીધો...

વ (આકળા અવાજે) એને તમે ઉપકાર માનો છો ? આપણે ક્યારે એમને અરજ કરી હતી કે આપણને અવતાર આપે ?

જ પણ પાળીપોષી ઉછેર્યા ...

વ એ સુદ્ધાં એમના વાંકે. એમનાં અપલક્ષણ ને અનાચર અંગે આપણે અકસ્માત જન્મી પડ્યાં: એટલી શિક્ષા ઓછી છે કે પછી પણ તાબેદારી ઉઠાવ્યા કરવી ? (જરા શાન્ત થઇ) જવા દો.

[જયલક્ષ્મીના મનમાં ગડમથલ મચી રહે છે.]

હું (રખડચા કરતો) હા; જવા દો. (બન્નેની પાસે આવી) કંકાસને ફાટી દો. ચાલો; આજ મહાણી લો: કોલ

કેવીયે હશે!

[વનવેલી ને જયલક્ષ્મીના દિલમાં ભયાનક કલ્પનાઓ જાગે છે.]

હં ગોપાલ! ગોપાલ!!

[વનવેલી ને જયલક્ષ્મી સામનામું તાકે છે. હંસલતા વર્તનનો હેતુ સામાની આંખમાંથી ઉકેલવાનો ખેડ નિષ્ફળ પ્રયાસ કરે છે.]

પાછળ હથેલીમાં હથેલી રાખી, આછી સીસોટી વગાડતો હંસલ એકથી ખીજે ખૂણે આંટા મારે છે.

ગોપાલ આવે છે.]

હં (હુકમની ટોચપરથી) જા; નીચે જા. બહાર કાઢી ગાનાર સૂતો હશે. એને અર્ધિ મોકલ.

[આટલી વારમાં ગોપાલ આખું વાતાવરણ સમજી લેવા ફાંફાં મારે છે.]

હં ગોપાલ! જા; જલ્દી કર.

[ગોપાલ જાય છે.]

હં વનવેલી, જયલક્ષ્મી, ભોગવ્યું એટલે આપણું.

[મેઘની મસ્તીમાં વીજળીની ગાજવીજ ઉમેરાઈ હોય તેવો ગભરાટ ને ઉકળાટ વનવેલી ને જયલક્ષ્મીમાં અચડાઈ રહ્યો છે.]

હંસલમાં પર્વતની અડગતા છે.]

હં (ધૂનમાં ડોલતો) મુસાફી...ર ક્યાં દૂંઢે તું ખુદાઈ?

[કોઈ ફાટલવૂટલ દુઃખિયો, આવતા વેંત, લોચ થઈને પડે છે. જયલક્ષ્મી ભયથી થથરે છે, વનવેલી સાવચેતીથી અદખ ભીડે છે, હંસલ દગાખોરીના પાસા ગોંઠવે છે.]

- હું પાગલ, તને ગાતાં આવડે છે ?-તું ગાતો હતો ?
- મુ ના. હું મુલદ્ર. પ્રભુએ મને રડતાં શીખવ્યું છે !
- હું (દયાહીન નરમાશયી) અમે જાણીએ છીએ. અત્યારે ક્યાંથી ચડી આવ્યા ?
- મુ (હંસલના પગ પકડી) બાપુ મારી વન ક્યાંક ચાલી ગયો !
- હું (તુચ્છકારથી) જાણ ક્યાં ?
- મુ (એક લાથ છાતીપર મૂકતો) સાહેબ, સાચું કહું છું.
- હું ક્યાં જાય ? શું કામ જાય ?
- મુ (એક ઘુંટડો ઉતારી) અહિં પણ નથી ?
- વ (આગળ આવતી) નામદ ! હું આ રહી.
- મુ (શાન્તિ અનુભવતો) છું ખરી ને ?
- વ છું-જીવું છું. (જયજ્ઞમી તરફ આંગળી કરી) આવી બહેનપણી ન હોત તો માઈ શું થાત ?
- મુ (એથી બેફિકર રહી) હંસલસાહેબ, મને એક વચન આપશો ? (વિચારના વાવાઝોડા પછી) મારી વનવેલીને અહિં રહેવા દેશો ?
- હું ને તું ?
- મુ (ફાટલા ઝખ્ખામાંથી નાની શીશી કાઢી) માઈ નિર્વાણ આનાથી થશે !
- હું (શીશી ઝુંટવી લઈ) મૂર્ખા ! મોત કાંઈ રસ્તામાં પડ્યું છે ?
- મુ (નિરાધાર તોય આકળા અવાજે) પાતળા પીંખીને પણ મારે મેળવવાનું છે.

અંક ૨, ચિત્ર ૫

હું (સુભદ્રાનો ખરડો ટપટપાતી) શાન્ત થા. વનવેલી બહેન તમે અકળામ ન જશો. જયલક્ષ્મી, (શીશી મોપતો) તું આ એક કોર રાખ. સૌ સારાં વાનાં થશે.

[વરસાદ પછીની ઉકળતી શાન્તિ પથરાય છે. કંઈ જુદા રસ, કંઈ જુદા રંગ ફરેકના ચક્રોપર જતા આવતા જણાય છે.]

હું સુભદ્ર, માંડે કશું માનીશ ?

મુ જીવને સારે માનીશ. મને આજ લગી નિભાવ્યો છે...
૫ (આંખોની રંગોમાં લોહી ચડી આવતાં) તે મારે માટે-
મારા ખાતર.

હું (મક્કમનાથી) એવું કશું નથી. ભાઈ, વનવેલી તારી સાધ્વી સ્ત્રી છે: મારી ધર્મની બહેન છે.

જ (મનમાં) તમારે ધર્મ છે ખરો ?

હું તે ને તું બેઠે મારે ત્યાં રહો તો ? (ધીમે ધીમે)
મારા પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરિકે રહેવું ગમે ખરું ?

[સુભદ્ર જીમ્પરનું પાણી ગમે ઉતારી નય છે. જયલક્ષ્મીથી એ જોયું નથી જવું.]

જ સુભદ્ર, છતી આંખે આંધળા થવું છે ?

[જયલક્ષ્મી શીશી મોઢે માંડે છે. હંસલ તરાપ મારે છે. છટકતાં શીશી ફૂંટી નય છે. જયલક્ષ્મી ખેલાન થતી પડે છે. હંસલ ફટકા મારી અંદર દોડે છે. પિસ્તોલ નજરે પડતાં સુભદ્ર પોતાપર લોડો દાખે છે. ગોળી નથી છૂટતી. વનવેલી કૃત્રિમ

પડડા પાછળ

અદ્દાર્ય કરે છે. હંસલ, દવા લાવી, જયલક્ષ્મીને
પાય છે. સુભદ્ર સાંકળખાંધ્યા ફતરા માફ નિઃ
હાય પડી રહે છે. જયલક્ષ્મી શુદ્ધિમાં જ
જણાય છે.]

હું (વચમાં ખેસી) વન, જગત જાણ્યું કે ?

વ (પાસે પહોંચી) જોયા જેવું જાણ્યું !

હું (અનન્ય ધીરપથી) આપણે જે કંઈ કરી જોગવ્યું એ.
સ્મૃતિ રૂપે, જે કંઈ મનમાં મર્યું એની તૃપ્તિ લેખે
કંઈક...

વ (આઘી હટી) અડશે માં.

હું હજુ પણ ? આવો મોકો ક્યારે મળવાનો ?

વ (સંકોચાતી) અડાય એવી હું રહી નથી ! એ મહિના
મહિનાની મહોંકાણ...

[હતારા હંસલ કપાળ ફેટે છે.]

વ (સામર્થ્ય સાચવી) એમાં ઇશ્વરી સંકેત હશે !

[અસાન્ત ને અસહ્ય મૈત્ર આલ્યા કરે છે]

હું વનવેલી...

[કિરીટની બેધ્યાન ચીસ આવે છે.]

વ હંસલ,...

[ચીબરીની કારમી ચીચીઆરી સંભળાય છે.]

હું મારાં,...

[ચન્દ્રને પ્રચંડ વાદળ ઘેરી લે છે.]

વ મારાં,...

[પ્રલયનો ભયંકર કાળ ફરી વળ્યો લાગે છે.]

